

HISTÒRIA

Concentració de motos, a primers dels anys 60 del segle XX. Foto: Antonio B. Castelló

Ibn Ruhaim i els almoràvits

CS-132-2022

/

Segle darrere segle, empentats per les ideologies: un nacionalisme espanyol, del que tant ens venen filies com fòbies, un catolicisme tridentí, més viscut que pensat... Ben empentats, ens és difícil situar-nos en altres temps, on pels carrers del poble es creuaven colors de races diverses, mentre paral·leles se sentien llengües de sons molt diferents: sons i guturals, que procedien dels àrabs, o africats i xiulants, si derivaven dels gascons que traguaven des dels Pirineus. A les nits, les religions determinaven el comportament dels hòmens i de les dones i dictaven normes per a tipificar els delictes de cada grup. Les normes de cadascuna de les religions n'eren normes legals. En algun punt propiciaven la convivència: els pertanyents a les gents del llibre (*nas men kitab*), moros, jueus i cristians, podien entre ells casar-se, com ho va fer el rei castellà Alfonso VI amb la musulmana Zoraida, però en altres punts es limitava la relació, com en el cas de l'ús o de l'abús en el consum del vi. Després de l'oració del muetzì, les musulmanes es recloïen en les seues cases, mentre les tavernes dels cristians s'obrien per als mossàrabs, per als muladíes o per a algun entregat a l'Islam que per poques hores desobeïa les sunnes. En les tavernes es bevia vi, es cantava i, més encara, se celebrava la bellesa de la tavernera, fent pròpies les *jarxes* del cordovès Ibn Guzman o del nostre Abu Bakr Muhammad Ibn Ruhaim. Així, potser amb aquestes escenes nocturnes o amb altres, que després imaginarem, succeïren els anys en què els musulmans foren senyors dels nostres pobles.

La imaginació per a recrear aquells temps ens ve frenada per això que Garcia Gómez ja avisava, puix que en tots els imaginaris hauríem d'acceptar una fràgil correspondència amb aquella realitat perduda: "Se toma demasiado al pié de la letra la inmovilidad y la persistencia de la vida musulmana". I insistia en el fet que en tot constructe històric, per molt que es pregoni científic, hi ha quelcom de subjectivitat. De tota manera, certs relats televisius sobre el món musulmà ens han oferit la sensació de no saber en quin temps

vivíem: en el cas del soterrament de Hassan II, populós, un tropell de gent, tots amb gel·laba, emocionats o fingidament emocionats, ens era complicat de distingir si assistíem al sepeli del monarca alauita, o si les càmeres s'havien endarrerit fins a mostrar-nos el dolorós comiat en què els magrebins gesticulaven per la mort d'un califa fatimí. Però deixem la televisió per a situar-nos al segle XII de l'Era Cristiana, en una plaça, que més tard coneixeríem com La Plaça Presó, i en un carrer sinuós, que aleshores pujaria fins al castell, el temple actual. Plaça i carrer, deutors de la geografia i de la història i que potser no hauran canviat massa, i que ens presenten un paisatge urbà, del qual la seua possible perennitat ens admira, en contrast amb altres edificis de l'Islam, sotmesos a la fatalitat de desaparèixer, com avisava també Garcia Gómez: "Los deleznable monumentos del Islam, una vez abandonados se desmenuzan en montañas de polvo, y si la arqueología occidental no los salva, acaban en vertederos de hierba". I ací l'arqueologia occidental ha salvat el carrer i la plaça, per tant ens és més fàcil poblar-la pels musulmans que per ella passejaven als inicis de la nit, després que el muetzì ens recordara que Alà és gran, Ala Akbar. I també poblar-la pels mossàrabs, que amb ulls alegres i ges-

tos animats es dirigien cap a la taverna. Som en 1113 de l'Era Cristiana, 507 de l'Hègira, i acaba de morir el poeta Ibn-Al-Labbana, ni els àrabs, ni els muladí, ni els mossàrabs saben de la mort del poeta de Dénia, en canvi, des d'un racó de la plaça, custodiat per les ombres, Ibn Ruhaim, amic del mort, amb silenci recita un dels seus poemes, "Los lunares: Levantó sus ojos hacia las estrellas, y las estrellas, admiradas de tanta hermosura, perdieron pie, y se le fueron cayendo en la mejilla, donde con envidia las he visto ennegrecerse".

A Abu Bakr Muhammad Ibn Ruhaim, el poeta de Bocairent, custodiat per l'ombra, acabada la memorització d'Ibn Labbana, en l'ombra li tornaven els dubtes. Veu sense ser vist, vol asserenar-se, uns instants abans de dirigir-se al castell, on l'espera el príncep almoràvit Abu Ishaq Ibrahim Ibn Yusuf Tasufin, que des de Xàtiva s'ha desplaçat al poble. S'ha recitat el poema, l'ha assaborit amb el desfici d'una rara buidor, que li punxa el pit amb un dels dubtes. Potser ja endevinava les crítiques que huit segles després dedicaria García Gómez a la qasidah de la poesia aràbiga-andalusí, per l'excessiva càrrega d'imatges: "verdaderas Alhambras verbales"... "que a nosotros nos han llegado desarticuladas en fragmentos"... "pulverizadas, aunque con irisado polvo de diamante". Diamants, vibrants comparacions, massa repetides, que de ser recitades en la taverna cap emoció causarien. Allí, a la taverna, riuran de goig per les *jarxes* d'Ibn Guzman tant els mossàrabs com els muladí. I ell, un poeta formal, hereu d'Al Mutanabbi i d'Al Talik, però coneixedor de la parla romanç, es planteja entre les ombres, contemplant la taverna, si hauria d'escriure més *moaxajas*, ben avingudes amb la melodia dels *zeje/s*. I si amb això se sent indecís, més li crema el dubte per acceptar o no el càrrec que li oferiran per a l'administració, en alguna de les grans medines d'Al-Àndalus. I per a justificar-se una possible acceptació repassa comportaments d'aquests bàrbars, vinguts del sud de l'Atlas amb camells, il·letrats, amb els rostres velats, potser, com dia un poeta andalusí d'ells coetani, per a celar la fortor de la barbàrie. I alguns d'aquests comportaments el fan cavillar, com el que el sorprengué en anys d'adolescència, quan els actes de les persones grans són rebuts sense poder-se valorar, en un desconcert que més tard esdevindrà en fatalitat: per l'assegador de Biar, un grup nombrós de musulmans: àrabs, berbers i muladí, fugien del Cid cap al sud, cap a la terra on els almoràvits els protegirien. Preferien aquells bàrbars, mig ascetes i mig militars a les confoses voluntats d'aquell guerrer, que s'atorgava la representació de l'emir de Toledo per anomenar-se reietó del Shark Al Andalus. No oblidava els versos de l'alzirenc Ibn Jafaxa, memorant les destrosses

que el cavaller burgalés havia infligit a la ciutat de València: "La desgracia se ha abatido sobre tus habitantes y el destino hace sentir su peso en tu ruina. La mano de la adversidad ha escrito en tus moradas interiores. Tu ya no eres tu y tus casas ya no son sus casas". Així mateix, s'admira que els almoràvits en 1102, en ocupar la ciutat, després que Doña Jimena l'abandonara, permeteren el retorn dels ulemes de Lliria, de Múrcia i de Jaén, entre ells Marwan Ibn Zeraq, que fou lector (macrí) de la mesquita major, o siga, de la catedral que abans s'havia consagrat al culte de la Verge Maria. Aquest savi va escriure, segons contava Piles Ibars, sobre les variants del llibre sagrat una obra molt crítica. Fet que mostra el grau de llibertat intel·lectual, amb què els almoràvits governaven, malgrat la seua aposta pel malikisme. A més Ibn Ruhaim sospesa com els almoràvits reuniren totes les ciutats del Shark Al Andalus sota una sola administració de la qual la capital n'era València, alhora que, comenta Azuar Ruiz, desenvoluparen una política de construccions de poblats fortificats i potenciaren una xarxa de comunicacions per facilitar nous habitants que propiciaren la recuperació de l'agricultura i de les activitats comercials.

Se sent més alleugerit. Comença a considerar que podria afegir-se al govern dels almoràvits. A l'altre costat de la plaça, la taverna se li presenta més il·luminada. A ella arriben més mossàrabs i algun muladí, potser més o menys descregut amb els preceptes de l'Islam, és del poble i Ruhaim el coneix, sap que abans ja s'havia mostrat distant amb la doctrina de Jesús. Serà que sols manté una devoció, la que li inspira la tavernera cristiana.

Deixem al nostre poeta en les ombres, en les ombres de la nit, i en les ombres de la història, de la qual a la llum de les darreres investigacions intentarem en part rescatar. Diem en part i no del tot, perquè els mateixos documents són interpretables, i cada historiador és una perspectiva, i ací veurem com es realitzaren dues lectures de les *jarxes*, que no sols resultaren enfrontades a nivell dialèctic, sinó que, com ens

avisa Rosa Garrido Conde “en el enfrentamiento entre romanistas i arabistas se olvidaron las normas de la cortesía más elemental, que deben presidir los debates académicos y se enzarzaron en batallas poco edificantes para los jóvenes estudiosos que, aunque los admiren, no dejan de escandalizarse”. Tot això, a més, adobat per interessos polítics, que quebrem els arguments per a substituir la part pel tot. Així mateix també arremetrem en un altre enfrontament, aparentment més amable, encara que en el mateix tampoc faltaren tota classe d'invectives, i aquest va ser el de a qui s'atorgava l'autoria de les *jarxes*, de l'àrab 'jaraxa' (ixida), o en castellà 'estribillo', que donava pas o a l'acabament d'una *moaxaja* o a l'inici de la següent. Tornades, que inclús al nostre temps emmarquen nades o cobles de Rafael de León, en la veu de famoses tonadilleres. Començarem per la segona polèmica. Com que les tavernes n'eren regides per cristians, per la prohibició, com ja hem dit, de l'islam per beure i comerciar amb el vi, els noctàmbuls i potser els llibertins a elles acudien, i pel testimoni de les *jarxes*, allí es relacionaven amb les taverneres cristianes. Després versos sintetitzadors d'aquells encontres desvetllaven la policromia d'afectes i desafectes que esclaten entre les dones i els homes, a més, a vegades, de com la falta de sensibilitat provoca la queixa de la donzella. Ho podem observar en la següent *jarxa* del nostre conterrani Ibn Ruhaim en les dues traduccions que ens han arribat:

a)
 ¡No me toques, ay, amigo! ¡No
 quiero lo que me daña!
 El pecho es fragil. ¡Basta!
 A todo me rehusó.

b)
 No me toques, oh mi amigo,
 pues todavía es dañoso.
 El corpiño es frágil. Basta.
 A todo me rehusó.

De tota manera sembla que hi ha dubtes sobre l'entitat de l'autor, perquè han sigut tantes les influències, tan diverses les maneres de versionar l'escena eròtica, que ens podrien portar a la reflexió sobre la difícil identificació del primer que l'exposà sobre el paper, del primer o la primera, o encara més complicat si acceptem com a real el mite del poble poeta. Des de la dificultat d'obtenir una certesa, es podria acceptar que moltes de les *jarxes* tant podrien haver sigut escrites per dones com per poetes cultivats, com el mateix Ruhaim, amb un intent de teatralitzar imaginaris. García Gómez, al que li devem la traducció de moltes *jarxes*, refusa que qualsevol poeta àrab, hebreu o muladí les haguera escoltat en la veu de les joves mossàrabs, i a més, indignat en diu: “No hay por qué creer que son una poesía femenina, en el sentido de que esté compuesta por las mismas mujeres en cuya boca se ponen”. A aquest parer Rosa María Garrido s'oposa absolutament, fent seues les posicions d'altres filòlegs, per acabar justifi-

ficant una dialèctica entre estats, entre ètnies, religions o classes, entre els musulmans i els cristians, o, entre els invasors que havien vençut i els mossàrabs, més o menys tolerats. En primer lloc, es recolza en el medievalista anglès Deyermond, quan aquest afirma que les *jarxes* “son los versos finales de poemas árabes o hebreos, que descenden de canciones de amor femeninas... y de las que parece difícil aceptar que representen una visión del hombre de cómo una mujer siente y habla”. La *jarxa*, com ja hem dit, és la part final de la *moaxaja*, les dues escrites amb caràcters àrabs, però amb la diferència que només la primera aporta vocables hispans, barrejats amb arabismes com el d'habibi, que en elles a banda d'amic també pot significar impetuós, seductor, desvergonyit, nineta dels meus ulls. Tot el que en definitiva diferencia la *moaxaja* de les cassides neoclàssiques ho aporta la *jarxa*. Però García Gómez que continuava refusant la teoria de la creació femenina assegurava que entre els àrabs n'és l'home qui intenta perpetrar la seducció envers la dona, mentre que en els cristians succeeix a l'inrevés i és per això que són aquestes les que es lamenten enfront del desamor dels amants, laments que els poetes cristians escenificarien. I Rosa María Garrido li respon que no eren els poetes cristians sinó els àrabs i els jueus els que escrigueren la *moaxaja* i arreplegaren de les dones cristianes la vitalitat popular de la *jarxa*. I de nou és el poeta bogairentí el que il·lustra això abans dit. Amb caràcters àrabs traduïts al castellà va escriure: “Una doncella donosa y gallarda- canta en palabras de lengua cristiana- verse de tanta hermosura privada”, mentre que amb caràcters àrabs escriu en aljamiat: “? Ké fareyo o ké serad de mibe?- ¿Habibi’, non te tolgas de mibel!”, fonemes aljamiats, que en el castellà actual quedarien d'aquesta manera: ? ¿Qué haré yo o qué será de mí?- Amigo mio,- no te vayas de mí!. I ací observem, com en altres poemes, l'acompliment estilístic de la *moaxaja*: la primera part deutora del neoclassicisme àrab; i la segona, la *jarxa*, escrita pel cant, amb l'acompanyament del *zejel*.

Després de tanta controvèrsia ens és complicat determinar quina de les dues posicions reflectiria aquella realitat passada; ens separen del segle XII no sols

molts anys, sinó ideologies partidistes, i una d'elles, tant en voga al segle XX, la que dividia la societat en classes, la que comprenia el passat en una dialèctica, en una lluita constant i la que, per tant, relegava a una baixa condició social l'ofici de tavernera, o l'atreviment, que li seria propi per ser mossàrab, quan canta:

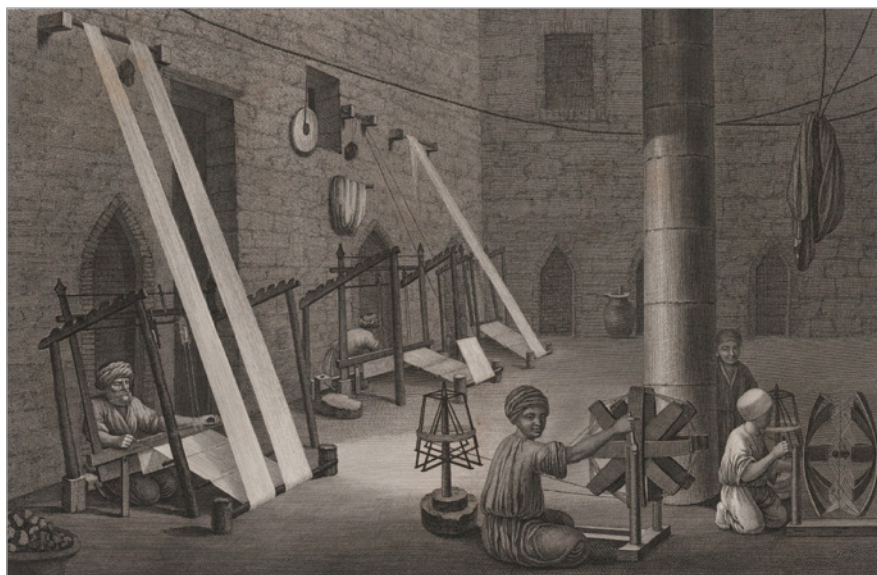
“Y ella dijo, al negarse por juego.
este viejo cantar, que es tan bello:
No te amaré sino con la condición
de que juntas mi ajorca del tobillo
con mis pendientes”.

//

El destí al qual s'accedeix amb el pas dels anys se'ns inicia molt abans, se'ns obre des de motius ben diversos i des de llocs geogràfics, de vegades, ben llunyans. Poc sospitava el poeta bocairentí de les influències que sobre l'esdevenir de la seua vida exercirien els almoràvits, quan ni aquest nom existia, ni els determinants que regirien la història de l'Islam. Aquests començaren i es desenvoluparen en la segona meitat del segle XI. Per la voluntat de complir els mandats alcorànics de visitar La Meca, en el viatge coincidiren dues tribus poderoses dels berebers: els sanhachah i els lumtunah, i en el Qayrwan, els seus dirigents conegueren a Ibn Yassin, que es va convertir en el cap espiritual dels lumtunah, mentre els introduïa en l'ortodòxia maliki. Però com que aquesta doctrina a molts d'ells els semblà massa rigorosa per poder de ser practicada, Ibn Yassin decidí establir un retir (ribat) per als seus seguidors, i d'aquesta paraula, segons Balaña, derivaria el nom dels almoràvits, “Al-Murabitun”, els que viuen en les ràbites. També se'ls coneixia com els “Mulathathamun”, és a dir “els portadors del vel”. Prompte deixaren la vida retirada i ascètica per a mamprendre una actitud militant i de lluita. D'un país passaven a un altre, així com canviaven de raï, fins que Ibn Tashfin va assumir totes les potestats mantenint-les fins la

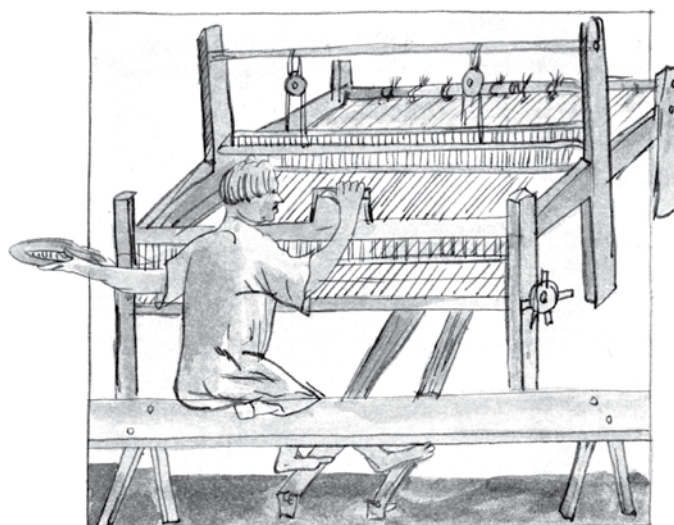
seua mort, als cent anys. Alhora que això succeïa els emirs de les taifes resultants del desmembrament del califat es debilitaven, però la fortalesa demogràfica i militar dels regnes cristians creixia i els podia obligar a humiliants vassallatges i al pagament de paries. Per impedir l'avanç dels cristians, els emirs de les taifes demanaren ajuda d'Ibn Tashfin, i aquest príncep dels creients creuà l'estret i es presentà a la vegada com el seu salvador, enarborant la bandera de l'ortodòxia religiosa, i també com aliat. De tota manera, seguint a Balaña, també s'ha de dir que l'esperit de creuada havia aparegut abans en Europa, quan el Papa Alexandre II fomentà una efímera conquesta de Barbastre, entre l'agost de 1064 i l'abril de 1065. I així mateix poc sospitava el poeta que un altre personatge, en aquest cas cristià, s'imposaria en El Shark Al Andalus ni que determinaria els anys de la seua adolescència i joventut. Respecte de Ruhaim i del Bocairent d'aquells anys no abastem documents de com els afectaria. I en sols posseir les ideologitzades opinions d'alguns arabistes, ens fem una idea més confosa que clara, puix que al davant del guerrier castellà ens presenten parers enconstrats. Per tant, amb humilitat renunciem a qualsevol valoració de la figura, però ens permetem un recordatori d'això que cadascun dels historiadors va escriure. Dozi ens trasllada la seua perplexitat davant d'això trobat en les seues investigacions. No sap què fer-se, i estranyat va comentant com la memòria del Cid era utilitzada, per exemple per Felip II (Felip I de València), sense, segons Dozi sospesar ben bé algunes de les característiques del guerrier, “más musulmán que católico y que en su tumba llevaba un vestido árabe, y a quien hubiera hecho quemar por sus iniquidades como herético y sacrilego”. A aquesta perplexitat, que pretén ser valorativa, Andrés Piles la titlla, en canvi, d'irrespectuosa cap a l'heroï, “porque al no respetarlo en vida tampoco había de guardarle consideraciones bajado al sepulcro”. I és que a Andrés Piles, historiador en els anys de la Restauració Canovista, neocatòlic, no li quadrava això de ser soterrat amb signes de l'Islam. Però no sols veu esmenable el parabòlic recordatori de Dozi, a més, recava un altre

comentari d'un autor anònim per a nosaltres i no per a ell, per enfurismar-se més. L'escrit també el pensem de les darreries del segle XIX, però ja preludia posicionaments, que al segle XXI ens alteren: “Otra estatua tenemos en puerta: la del Cid Campeador. Que nos perdonen los iniciadores del pensamiento lo que vamos a decir: El Cid es heroe burgalés, no valenciano. Sus hechos sobre Valencia tienen mucho que depurar para hacernoslos aceptables, comenzando por sus talas de robles a gran escala y acabando por el asesinato de Aben Gehaf, el moro más importante de aquellos tiempos. Y, además El Cid, ¿qué ha dejado en Valencia que lo recuerde? Nada. No así Don Jaime, quien si bien no nacido en Valencia, se idetifi-

có con nosotros en religión, patria y letras". Però per a consolar-se en una visió més acomodada als presuposts de la Restauració Canovista, troba consol en un altre arabista, Malo de Molina, qui alça El Cid a la categoria d'un patrici "que anteponiendo el interés del pueblo al particular de los reyes, representaba con entereza las necesidades de las clases menos elevadas, sin hollar la dignidad de su soberano". La polèmica va persistir al segle XX, però amb menys crispació, tot i tenir més present, a la llum de noves troballes, que es vivien períodes de convivència entre musulmans i cristians. Això de tots moros o tots cristians, que es repeteix als pobles valencians, respon més a una voluntat de fixació ètnica o religiosa, que a la realitat sociològica d'aquells anys. I certa convivència va persistir, també entre guerres. En el segle XIII. Alfonso X El Sabio presumia d'ostentar el títol de rei de les tres religions, com ens ho recorda Chejne, i respecte del Cid assegura que en contra del mite que el representa com un inflexible heroi i alliberador nacional, va viure entre musulmans, a més, en ells va trobar refugi. I és que en aquella guerra tan duradora, que Ortega es negava a anomenar "de la Reconquista", molts soldats cristians servien en els exèrcits musulmans i viceversa. El Cid arribà a València com a representant de l'emir de la taifa de Toledo; n'era la seua justificació per a conquerir El Shark Al Andalus, i segons Chejne va mostrar un alt grau de comprensió i de tolerància amb els seus súbdits musulmans. I això, en canvi, ho nega amb vehemència Rafael Azuar per a qui El Cid exercí una continuada repressió sobre el camp i sobre les persones, a les quals consumí amb elevats impostos, des del 1094 fins a 1099. I com a exemple del que afirma, parla del despoblament produït a les muntanyes alcantines, per a mantenir sota control cristià el pas del Benicadell. El que n'és indubtable és que els cinc anys en què fou senyor d'Al Shark foren d'una persistent inestabilitat per a l'economia. Tens i en peu de guerra contra els almoràvits, també s'obligava a atendre les rebel·lions que succeïen en el seu reialme, com la dels moros de Sagunt en què el va ajudar El Comte de Barcelona. Ací, a Bocarent, es mantenia una tradició oral (l'oralitat vivifica la història) que el presentava travessant un portaló que es podia vore prop del maset dels suavos. I de la seua conquesta de la ciutat de València gaudim del testimoni en el poema d'Ibn Jafaxa que tampoc el deixa en bon lloc: "La desgracia se ha abatido sobre tus habitantes, y el destino hace sentir su peso en tu ruina". Una comparació pròpia de la poesia neoclàssica, suggestiva, com les que usaven els poetes anomenats jardiners, grup a què pertanyia Ibn Ruhaim. Ibn Ruhaim es debatia entre la literatura elegant i les *jarxes* a la taverna, a la taverna que silenciosament contemplava, amb certa calma, voltat per les ombres..., quan de colp, perquè aixina va eixir, de colp, espentat per un mal pas, causat pels desequilibris, coneix a Yanair (Giner), un mossàrab llegit, gaudidor de la poesia d'Al Mutanabi i de la d'Al Talik, però així mateix observador del culte cristià. Amb ell, asseguts als esglaons del carrer de les Set Voltes, havien recordat

versos dels poetes citats, així com passatges bíblics, que l'Islam havia assumit, com el de l'impedit sacrifici d'Isaac. Voltats primer per la llum de les torxes i després pel fred, havien baixat al riu, per pujar fins a les coves, multiplicades, inserides en la paret plana, grisa, quasi blanquejada per la lluna. L'afició a les lletres els havia unit, així com el menyspreu cap El Cid. Les ràtzies del cabdill al poble, sobtades, sorolloses, els eren inquietants: no sabien si venia a verificar obediències o a exigir pagament d'impostos. A més, els seus soldats, grollers, desficaciats, foren moros o cristians, només entenien que l'única força venia pel tall de les espases. Lluny dels regnes cristians, relativitzaven, al temps, l'evangeli i l'aplicació del ritual malikí. I les discussions sobre teologia, tan vives entre els fàlsafes de Bagdad, de Córdoba o de Xàtiva, per a ells res representaven. En aquells cinc anys, del 1094 al 1099, imaginem, dins d'això imaginat, que l'amistat entre Yanair i Ibn Ruhaim vindria augmentada pels oferiments, que mútuament s'entregaven dels vells sabers, i no importava que estos sabers vingueren de Sant Isidre o d'Al Kindi. Aleshores no importava, però des de l'arribada dels almoràvits a València, al 1102, i sobretot durant els anys del seu govern, mentre els nous conqueridors, els berebers del sud de L'Atlas, anaven perdent afany militars i més s'admiraven per les ciències i per les arts, els dos amics anaven allunyant-se. Els dos vivien en Bocarent, però ja no es trobaven, havien començat camins diferents, tant en el pensament com en les devocions religioses. Eren anys marcats per la guerra, i la guerra obligava a situar-se: uns havien de ser moros i els altres cristians. Yanair era cristià, un mossàrab qualificat com a dimmi, és a dir, un mossàrab que conservava les seues propietats, a canvi d'un tribut específic, però que a la vegada, imaginem que ostentaria un grau d'autoritat sobre els altres mossàrabs. Tot ho imaginem en algú que sols és un personatge de ficció. Però en Ruhaim, en la mesura en que som coneixedors de la seua vida i dels seus escrits menys podem imaginar, i guardem amb zel les poques dades que ens han llegat els seus escrits i al coneixement de que s'instal·là en Sevilla. Les causes del seu trasllat a la ciutat del Guadalquivir, intenta-

rem més que imaginar-les, justificar-les pel feix de successos amenaçants, que es patien en El Shark Al Andalus. Però tornem a la plaça. La taverna segueix il·luminada i festiva i el seu amic, el seu menys amic Yanair, l'ha descobert entre les ombres de la cantonada. Se li apropa, se li va apropant, amb passos irregulars, se li imposen uns ulls perduts entre les minses llums. En altres temps de més concòrdia li haguera celebrat l'estat ebri amb un somriure i repetint l'expressió de "xarops, xarops", expressió que encara es repetia en el poble al segle XX i amb el mateix sentit, amb el reconeixement dels efectes lúdics del vi. Yanair ha tornat a l'ortodòxia cristiana i Ruhaim no sap si quedar-se al poble, o acceptar el càrrec que li oferirà l'emir de Xàtiva. I després d'uns segons, Ibn Ruhaim, desinquiet pel final de l'encontre i Yanair, cercant les paraules més adients, quasi a ensopegades, agafant-lo del braç, els ulls esbatanats: "Eres home savi. Els almoràvits principals, t'ho reconeixen. En ones els fas volar el pensament, quan recites poemes: els teus o els de Al Talik o els de Ben Jafaxa. A més et necessiten perquè els pugues contar els diners que capten amb impostos, o els que han de guardar per al sou dels soldats. I sols ells et protegiran. Alfonso El Batallador conquerirà Zaragoza, per a després conquerir tot El Shark, i d'aconseguir-ho males llunes pujarien contra l'Islam, i més encara contra els ulemes". Amb silenci Ibn Ruhaim estengué la palma per a moure-la des del cor a la boca, i des de la boca al front, per on li creuà la decisió de dirigir-se al castell.

Deixem el poeta amb passos segurs, pensant d'adequar les paraules a la cortesia que mereixia el príncep Ibn Yusuf Tashfin i a la precisió que demanaria per al seu esdevenir, mentre nosaltres, i potser ell mateix, anem valorant el procés cap a la convivència que anaven practicant els almoràvits, oferint als antics pobladors d'Al Shark millores econòmiques i socials. Tot això en anys de guerra, en anys en què Alfonso El Batallador, com ja avisava Yanair alçava l'espasa amenaçadora. Amenaces que no impediren que pel llevant andalusí apareguera un grup de poetes, que com afirma Azuar Ruiz "buscando la paz en su interior y en la naturaleza, llegaron a adquirir un rango universal, no sólo dentro del Islam, sino también en el mundo occidental". N'eren, més o menys, seguidors d'Ibn Jafaxa, i se'ls anomenava "els poetes jardineros". Entre ells destacaren Ibn Larbun de Sagunt, el nostre Ibn Ruhaim, i el malaurat Ibn Zaqqaq, nebot del mestre Jafaxa. Segons García Gómez se'ls anomenava jardineros, perquè intentaven humanitzar els jardins. I a nosaltres ens sobta com els ortodoxos practicants de l'Alcorà toleraren uns versos, no sols bàquics i pagans, sinó celebradors d'un panteisme que els apartava d'Alà, Déu únic i personal (segurament els almoràvits no ho hagueren permès). Una mostra d'això dit la llegim en els versos del poeta d'Alzira:

"La brisa habladora cuenta nuestros secretos: por eso desmaya de amor y es delicioso su aroma. Al alba, el agua del jardín se mezcló con su nombre, más penetrante que todo perfume. El azahar es su sonrisa; el céfiro su aliento, la rosa, perlada de rocío, su mejilla. Por eso amo los jardines: porque siempre me traen al recuerdo la que adoro".

Potser la temàtica que regeix els versos, amb la seua varietat d'imatges, ja procedia d'Al Talik, el besnet d'Abd Al Rahman III, el poeta amnistià, després d'anys de presó per haver assassinat el seu pare, que pretenia arravatar-li una esclava de la qual estava enamorat. Al Talik fou la llum, malgrat haver mort el 1009, que més va influir en els poetes del llevant andalusí, tant en els temes com en les figures literàries. Però com bé recorda García Gómez: "En el Islam los ingenios se suceden sin interrupción, y la poesía es como un hipódromo, donde los poetas son corceles. Es inevitable que sus pasos caigan sobre las huellas de los anteriores". De tota manera en Ibn Ruhaim advertim un canvi sobre certs poemes amorosos d'Ibn jafaxa, perquè mentre aquest, en els mateixos, es mostra sols com un admirador devot de la bellesa de l'amada, en el bocairentí, a més de la devoció, de la celebració de la bellesa de l'amada, hi ha un intent de diàleg, una dramatització, en què l'amant anhela una resposta:

"Si pasas, céfiro, por donde mora mi dulce amada, el arrayán de mi saludo pon humilde a sus plantas y que recuerde dile el pacto con amor y constancia"...
 "Ningún reproche ha de quitarme lo que mi pecho encierra, ni he de poder, mientras que viva, dejar a esa gacela, aun cuando tenga el cuerpo exangüe y el pecho receloso"...
 "Como una sombra me he quedado de tanto sufrimiento".

Però després de les reiterades queixes, que ben bé hagueren fet seues els poetes romàntics, pletòrics d'individualisme turmentat, ens sorprén la darrera part de la *moaxaja*, i molt més la *jarxa* afegida:

“Serme muy fiel con juramentos
me tiene prometido,
y a veces hasta me visita
de noche y de improviso.
Tras de besarla, con mis manos
a sus pechos derivo;
pero quejosa dice entonces;
”Si me tienes cariño
no me toques, oh amigo, pues
no quiero a un dañoso.
El corpiño es frágil. ¡Basta!
A todo me niego”.

La *jarxa* acaba complint la dramatització pretesa, i “la dulce amada” respon amb llengua mossàrab, i com sembla ser assenyalava el preceptista Ibn Sana Al Mulk, afegeix a la moajaxa la seua sal, el seu sucre i el seu almescl. Això ho deia al segle XIII, una remota lloança. I nosaltres pensem que la *jarxa* en trencar l'anquilosada estructura de la cassida neoclàssica, i en introduir veus populars i el diàleg, iniciava un camí cap a la modernitat i l'humanisme, humanisme que esdevé real en la mesura que afloren parers en contrats. I en això fou clau l'aportació d'Ibn Ruhaim, perquè com afirma Rosa Garrido Conde, tot recordant que al món medieval no existeix el concepte de plag, Ibn Ruhaim fou el primer a usar la *jarxa* anterior, i que el mateix motiu, el del “corpiño frágil”, arriba fins a La Celestina, en la queixa de Melibea: “No me destroces ni maltrates como sueles. ¿Qué provecho te trae dañar mis vestiduras?”.

Després de la visita al castell, els mesos se li estrengien com si foren dies, dies àvids de successos tràgics, que el podrien arrossegar fins a la mort. Perquè

era la mort, la seua falç segadora, una presència que des de la joventut l'havia acompanyat. Les ràtzies del Cid, l'alerta en què dormien els moros i els cristians... La veu del muezí insistia la necessitat de ressar, però no evitava la fatalitat en què es vivia. Les neus del Montcabrer li enviaven més fred i més mals presagis, i els presagis es varen complir en la Batalla de Cutanda, on moriren vint mil musulmans, entre ells l'alfaquí valencià Al Çadafi. Fet devastador per a les lletres del Shark Al Andalus. Imaginem en el món musulmà, tan viscut a les nostres terres, entre enlluernadors poemes i *zeje/s* repetits, com rebria Ibn Ruhaim la mort del mestre. Al Çadafi es dedicà a l'ensenyament en la veïna Xàtiva. Allí, en el mes de Sàfra, de l'any 514 de l'hègira, maig de 1120, com comenta Piles Ibars, es trobava el mestre voltat per molts jòvens que anhelaven escoltar les seues paraules sàvies, però, a més, com preveïen la guerra, referides a la necessitat d'unió entre els musulmans, per acudir al camp de batalla, i als premis de l'altra vida en cas de morir. Paraules que el mateix Çadafi s'obliga a seguir. I per això Piles comenta, amb una admiració que no usava respecte dels musulmans: “acompañó a las palabras la obra y exhalo en Cutanda, frente Alfonso El Batallador, su último aliento”. Nosaltres conjecturem que fou això el que espen-tà Ruhaim a viatjar a Sevilla, on definitivament acceptaria càrrecs de visir per ajudar el govern dels almoràvits, allà es va perdre, mentre d'ell no puguem recuperar més notícies que les funcions que executava. En canvi, al segle XXI el seu nom sona i ressona, perquè de les seues *jarxes* es dedueixen influències temàtiques, mentre els filòlegs es barallen en no acordar el grau de diftongació en les vocals obertes de la seua parla mossàrab.

Rafael Pérez Cabanes

Notes.

- 1) He mantingut els grafemes utilitzats per cada lingüista, perquè el seu ús responia a les diverses maneres de transcripció, que en cada moment de la història es considerava més ajustada.
- 2) He considerat la traducció al castellà de Garcia Gómez com la més adient, per ser l'àrab un idioma molt antic, amb moltes formes verbals, de les que deriva un simbolisme molt allunyat de la nostra sensibilitat i del nostre coneixement.
- 3) Visir és un càrrec en què l'emir delega. D'aquest vocable deriva 'alguatzil', un delegat de les autoritats municipals.

Bibliografia.

- EMILIO GARCIA GÓMEZ. 1959. Cinco poetas musulmanes. Biografías y estudios. Madrid. Espasa Calpe. S.A.
- EMILIO GARCIA GÓMEZ. 1971 Poemas arabigoandaluces. Madrid. Espasa Calpe. S.A.
- E. L'ÉVY-PROVENÇAL. 1969. La civilización árabe en España. Madrid. Espasa Calpe. S.A.
- ANWAR G. CHEJNE. 1980. Historia de España musulmana. Madrid. Cátedra.S.A.
- CLAUDE CAHEN. 1984. El Islam. Desde los orígenes hasta el comienzo del Imperio otomano. Madrid. Siglo XXI. Editores. S.A.
- ANDRÉS PILES IBARS. 1901. Valencia árabe. València. Servicio de reproducción de libros. Ed. Librería París-València.
- PERE BALANÀ I ABADIA. 1997. L'Islam a Catalunya. Barcelona. Col·lecció Nissaga, núm. 13. Rafael Dalmau. Editor.
- LEOPOLDO PEÑARROJA TORREJÓN. 1990. El mozarabe de Valencia. Madrid. Ed. Gredos.
- JUAN VERNET. 1972. Literatura árabe. Barcelona Ed. Labor.
- BEN QUZMAN. 2003. Antología. Palencia. Simancas ediciones. S.A.
- RAFAEL AZUAR RUIZ. 1995. Historia del pueblo valenciano. València. Ed. Levante.
- ROSA MARÍA GARRIDO. 1994. La primitiva Moaxaja: dos lenguas y dos voces poéticas.
- Actas del III congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval. Salamanca. Ed. Biblioteca Española del Siglo XV.
- ROSA MARÍA GARRIDO. Depósito de Investigación. Universidad de Sevilla.

El barranc de la Fos: el barranc oblidat

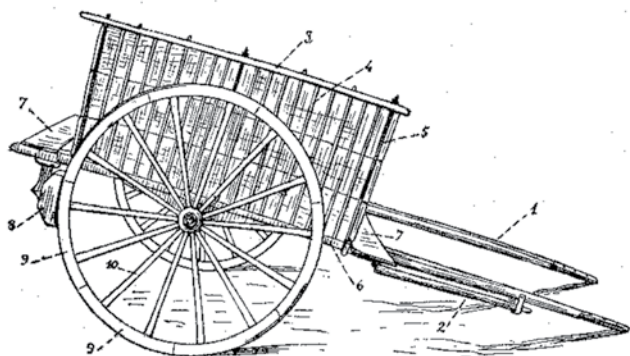
El casc urbà de Bocairent fita per Tramuntana amb el Barranc de l'Infern i, en la majoria de llocs, escrit Barranc de l'Adern, en una culturització italianitzada del nom del barranc que no sol donar-se en genealogia. Un mica més avall, on conflueixen el barranc de l'Infern i el que ve de les Covetes dels Moros, comença el Barranc de la Fos, que arribarà fins al terme d'Ontinyent per Patiràs i el Barranc de Tarongers.

No queda clar què vol dir «fos». Ja que allí no es fon ni neu ni metall ni formatge...i acabes pensant que estem en una vulgarització de profund o «fondo».

Escaletes excavades en la penya dels Coralls. Tanca el Bou, Basseta del Sant Crist, Cantal de la Fos, Molí de Lluna, Molí de Piedra, Màquina (Fàbrica) de Tejidos de Lana, Hijos de E. Juan, Enrique Beneyto y Cia., Central elèctrica dels Julià. Estes són les fàbriques que recorda una persona septuagenària i solament per vore restes industrials o pel que es contava en casa, de segona, tercera o quarta mà.

Per fer-se una idea de com era el Barranc de Hijos de E. Juan, seguirem la descripció que en els llibres del registre de la propietat d'Ontinyent existeix:

«*Rústica: Mitad indivisa de una máquina y los artefactos siguientes: Rueda receptora (1), con catalinas y engranajes. 2.- Dos Batanes y Rentadora dos juegos de máquinas tres tornos de hilar, caldera para jabón, esmoladora y esmolavadora, una máquina de torrear, cuatro tinajas para aceite, una rama de hierro para tender paños y mantas y una de madera, cardas, correas de transmisión y demás utiles y artefactos.*» Diu que té dret a aigua, sense límit ni horari determinat.

CARRO D'ESCALA (Catalunya, València)
1, braç, vara;—2, descans;—3, barana;—4, estaca;—5, contratirant;—6, contraperna;—7, tablilla, telera;—8, soc, sabot;—9, corba de roda;—10, ralç.

Podem dir que els gorgs que el llit del Clariano han anat erosionant, ha creat un microclima amb un flora una mica distinta a la de Bocairent vila i més encara a la de Mariola serralada. Per exemple, ni a Bocairent ni a Mariola hi ha garrofers i al «barranc» sí que hi ha. Al barranc es cultivava la maduixa, l'autèntica, no el maduixot d'ara i és probable que la pericana i la borreta foren plats o inventats al Barranc o molt utilitzats allí per la comoditat de conservació i preparació. Estem parlant de treballadors que ixen de casa dilluns de matinada i no tornen fins dissabte a poqueta nit.

DIABLE.- Màquina que consta d'un corró cobert de punxes i ganxos i que serveix per trossejar roba, cotó perquè es pugui aprofitar i tornar-la a filar.

RODA RECEPTORA amb «catalinas y engranajes»: Roda feta amb fusta i metall. L'aigua de la séquia, que si li falta desnivell s'acumula en un toll o en un assut, va omplint els calaixos o catúfols de la roda i d'aquesta manera gira l'eix central i amb ell tota la maquinària que mitjançant politges i engranatges mouen de forma similar a la sènia d'aigua.

La forma de parets altes que va tapant les altes i les baixes temperatures, la sobra d'aigua per a regar i l'alta humitat ambiental, faciliten els cultius i fins i tot canvien els sabors, com és el cas de les pomes que en les condicions del Barranc fan una fruita amb retrogust asidrat.

BATÀ.- Màquina que serveix per netejar o consolidar la tela teixida, mitjançant la pressió de grans martells o de dos cilindres quasi tangents.

SELFACINA.- Màquina de filar en què operacions d'estiratge i de donar torsió al fil es fan alternativament amb la d'enrotllar-lo sobre la peça, reproduint així d'una manera mecànica l'antic treball intermitent que es feia amb la filosa. El nom ve de l'anglès «self acting», obrant per ell mateix.

TELER.- Als Barrancs no estaven els telers de les indústries de Bocairent, que eren telers a mà i estaven en el poble i en altres pobles de les vessants de la Mariola però treballant per a indústries de Bocairent.

TOLL.- Lloc d'un riu on s'acumula aigua neta i tranquil·la. Els tolls més coneguts, no estan en el Barranc de la Fos. Són el Toll del Setril, sota les Eres d'Hèctor Vañó, amb el seu característic soroll, i el Toll del Maset de Giner on han après a nedar el noranta per cent dels nadadors de Bocairent.

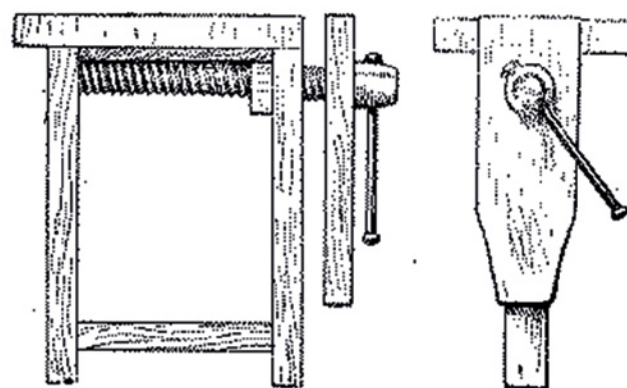
ASSUT.- Mur per a parar o desviar aigua a fi d'aprofitar-la, principalment en agricultura i indústria.

En el mecanoscrit d'Enrique Beneyto Bernàcer, Prevere, «Historia de este pueblo» li diu a un imaginat visitant de la fàbrica de la seua família: *«mañana iremos al Barranc y probaremos la gamba de río y el suquet de peix.»*

GAMBETA DE RIU.- La gambeta d'aigua dolça sol ser xicoteta, prou xicoteta. Si heu comprat gambeta seca per a tortugues, puix eixa és, només que llavors el bon estat de tolls i assuts feia que es poguera menjar gamba de Bocairent i el suquet de peix dels tolls dels Barranc de la Fos... Barb? Llissa? Se suposa que passant la gambeta per aigua bollida en sal era suficient. Es pot afegir rodanxes de llima, unes rames de julivert i boletes de pebre negre.

CANTAL DE LA FOS.- Com hem dit abans, no queda clar quan diem Cantal de la Fos, Barranc de la Fos, amb un plànol de Bocairent davant, si se suposa que Fos equival a «Fons» i dir-li cantal a aquella gran roca és un eufemisme. Ens recorda el Cantal de similars característiques que hi ha muntant a Sant Jaume.

Damunt dels Barrancs de la Fos estan les restes ibèriques del Castellar, ja en terme d'Ontinyent. La prehistòria acaba, el ferro substitueix al sílex.

CARAGOL DE FUSTER

Quan l'energia elèctrica arriba amb normalitat al poble, les indústries abandonen aquelles petites factories mogudes per energia hidràulica i els Barrancs del Cantal de la Fos passen a ser prehistòria industrial.

Als anys seixanta del segle XX, els joves del Patronato de la Juventud Obrera amb els mossens corresponents i el Rector en cap, van de "fuera" al Barranc de Hijos de E. Juan. A l'hora de tonar-se'n a Bocairent, algú comenta que el ferratge que guarneix el pany, les frontisses i els pastellets de la porta principal, són molts bonics.

El Retor aconsegueix de la meua mare, permís de la dotzena d'hereus, per a pujar el ferratge i depositar-lo en el futur Museu Parroquial que ja arreplega materials. La sorpresa és per als hòmens de confiança de la Parròquia que, en arribar al Barranc que la gent coneix com el de la Roda, comproven que algú ha anat més de pressa que ells i ni embellidors ni ferratges. Mitja volta, glop de la botija plana i cap a casa que és costera amunt.

Tancats els Barrancs, sols queda el manteniment dels tolls per aprofitar-los per prendre el bany en estiu però les quadrilles es cansen prompte i al poble reviscola el tèxtil, arriben les Derbis, la Vespa, el 600 i els castellans, aquells xiquets que no sabien parlar com Déu mana, que porten ara més de set dècades a Bocairent i que tenen fills, nets i besnets que són i se senten Cardaors.

Josep Villarrubia Juan
Bocairent, setembre 2022

Tres articles de Damià Mollà

“És evident que hi ha un poder econòmic i una respectable capacitat d’organització empresarial, que caldria traduir-se al poder polític, que encara hauria de millorar molt més” [en referència a la regió Bocairent-Mariola].

Damià Molla..., p. 26.

A banda de les aportacions biobliogràfiques i vivencials aportades al volum editat com a reconeixement a la trajectòria del sociòleg Damià Mollà Beneyto (1946-2017) *Damià Mollà Beneyto. L’home, el mestre i la nació* (Ajuntament de Bocairent, 2018) –textos de Rafael Castelló (“Damià Mollà, un bon mestre”), Josep Villarrubia (“Un sociòleg camí de la utopia i la realitat del País Valencià”), de Josep Antoni Santonja (“Damià Mollà, sociòleg de la Mariola”) i de Vicent Berenguer (“Entrevista a Damià Mollà”)–, un valor afegit important de la miscel·lània es troba a l’apèndix de textos del sociòleg que s’hi inclou. La qüestió de les característiques, causes i conseqüències d’un enclavament territorial quant a l’existència, o no, d’un projecte (policèntric) de construcció nacional és una línia de treball present en la recerca del sociòleg bocairentí.

Així, entre les anàlisis recollides al volum n’hi ha un grup dedicat a analitzar sociològicament les conseqüències identitàries del fil industrial de Bocairent, i per extensió del Comtat i de l’Alcoià: “L’industrialisme de la Mariola” (1974)¹, “Bocairent, industrialisme contra agromercantilisme” (1983) i “Moros i Cristians, entre el romanticisme i el fet nacional” (1985). Damià Mollà recollia en les tres reflexions (les dues posteriors dels anys vuitanta deriven del primer l’article) algunes qüestions que encara avui adquireixen centralitat entorn l’etern debat valencià de la ‘qüestió nacional’.

La primera constatació a destacar, molt ben establerta al primer article, publicat a *Las Provincias* (23-X-1974), és la dualitat ‘agromercantilisme’ (València i àrea d’influència)- “industrialisme” (regió central-meridional del País). És la constatació de més interès

1. El text periodístic ha estat traduït al valencià en ocasió de la publicació del volum esmentat. L’article al qual he tingut accés, gràcies l’amabilitat de Josep Villarrubia, conté la següent anotació: “Artículo mutilado por censura dirección periódico. Consuelo Reina, subdirectora Ila a 2’00 para comunicar mutilación de Ombuena Director”. L’article, del qual caldria recuperar la versió original, era molt crític respecte d’una idealització del camp valencià: de l’horta. I, en aquest sentit, denunciava l’extrapolació de la realitat agrarista de l’horta a la resta del país. No ha d’estranyar, doncs, la censura del treball efectuada pel director del rotatiu José Ombuena. Ombuena mantenia –com es mostrà en l’afer de la redacció de la guia encarregada per l’editorial Destino, dedicada a València, i escrita per Joan Fuster, *El País Valencià*– una concepció del País als antípodes de la proposada per Damià Mollà.

del treball de Damià Mollà perquè situa, probablement, la “dualitat” de més relleu² pel que fa a l’orientació cultural/lingüística i, en part, política del País en els darrers seixanta/setanta anys, bo i tenir en compte que el fil industrialitzador de l’espai comarcal definit per la Mariola-Alcoià és previ al segle XX: els orígens remunten al trànsit a l’època moderna i es consolida al bell mig del segle XIX.

La tesi del sociòleg Mollà és que els interessos agraris comercials dirigits políticament a l’eix València-Madrid eren contraris als interessos econòmics i polítics industrials proteccionistes tèxtils (el proteccionisme com a estratègia política) de Bocairent-Mariola-Alcoi. La contraposició d’interessos econòmics (“València”-“Bocairent”) corresponia a una contraposició política i, doncs, a una distinta concepció de país? D’una banda existia una línia de connexió entre l’interior industrialitzat i ciutats homònimes industrials de Catalunya (Terrassa, Sabadell); de l’altra, la connexió espanyola, i espanyolista, venia definida per la gestió i representació dels interessos agraris valencians a la cort espanyola. Mentre una part del País es vinculava a una regió germana per història i cultura, les elits dominants agrofinanceres de la ciutat de València, i el seu radi d’influència urbà, consolidaven, i socialitzaven, no tan sols una subordinació del valencià respecte de l’espanyol, sinó que l’espanyolització lingüística anava associada a una idea de país subalterna, provincianitzada i, igualment, subordinada. Eren, al remat, el “sostres” respectius –socio-lingüístic i econòmic i polític– de manifestació d’una identitat colonitzada perquè així ho reclamaven els interessos financers derivats del monocultiu agrari, que és d’on ve la ideologia agrarista, encara present en sectors polítics i en algunes manifestacions populars. Una ideologia que no és cap altra cosa que l’expressió assumida de l’espanyolisme polític sota diverses concrecions orgàniques.

La tesi de Mollà, però, no era l’única. Com és sabut, i, en part com a conseqüència de les consideracions de Fuster defensades a *Nosaltres, els valencians*, entorn de la presència d’aquell fil industrial mai no negat per l’assagista suecà, un estol d’investigadors orientà recerques sociohistòriques a analitzar la dualitat d’interessos agraris/industrials, i a caracteritzar territorialment la via industrial valenciana. Els treballs, entre d’altres, de Rafael Aracil, Màrius Garcia Bonafè, Ricard Pérez Casado, Bernabé Maestre i Josep-Antoni Ybarra concretaren la identitat industrialitzadora de la regió central-meridional (d’Alcoi a Elx-el Vinalopó).

Segona consideració. Un cop Mollà situa el context social i el paisatge econòmic (el Bocairent industri-

al que connecta els barris d’assentament musulmà amb la continuïtat econòmica tardomedieval i contemporània), l’economista i sociòleg n’exposa el correlat ideològic: especificar el component identitari de la Festa de Moros i Cristians. Abans, però, d’aprofundir-hi, l’autor tracta el lligam entre romanticisme, identitat i Renaixença (encara que el terme no sigui esmentat clarament).

Aquest “nivell” de reflexió potser és el més definidor per a comprendre qüestions actuals. Si el Romanticisme de començaments de l’època contemporània comportà la necessitat de conèixer la història d’una societat, davant una identitat urbana incipient concebuda com a contraposició a un “passat” imaginat, el moviment cultural, i polític que en derivava comportà la revisió i afermament cultural de certes elits i espais de debat i d’iniciativa civil. El resultat del moviment romàntic (per bé que no es tractava d’un moviment políticament homogeni: existia un romanticisme conservador i un de revolucionari) va ser, com, és sabut, el sorgiment de moviments de construcció nacional, part dels quals aconseguiren al bell mig del vuitcent, la condició d’estat. En el cas valencià i ca-

2. La segona dualitat, la definida per la delimitació lingüística castellà/valencià, tingué, com és sabut, predicament historiogràfic en sectors que, instrumentalitzant la realitat sociolingüística, maldaven per afirmar la preponderància de la migració aragonesa davant la repoblació provinient del Principat de Catalunya. En canvi, la dialèctica entre interessos de planta productiva/política (agraris-industrial) sembla que condicione una estratègia política que plantege valencianitzar políticament el país en superar una concepció historicista.

talà hi hagué, en primera instància, l'emergència de les renaixences culturals.

Tot aquest context plantejat ve també suggerit als tres articles de Mollà: la Renaixença articulada entorn de la ciutat de València, al voltant de cercles literaris i d'espais intel·lectuals i corrents d'opinió i de recerca historiogràfica, era, tan sols, una via possible de moviment de construcció cultural del país. Per a contrastar l'abast del moviment renaixencista en un pol territorial, calen recerques que analitzen els brots i grups assolits de renaixencistes de fora de la capital del País. La pregunta és: a l'espai Bocairent-Mariola-Alcoià existiren grups, o personalitats, orientats a endegar i a consolidar un hipotètic moviment renaixencista que en representara culturalment els interessos industrials? El coneixement d'un hipotètic fil protovalencianista i valencianista cultural (en un primer moment d'afirmació), o la presència d'un sector que mostrara sensibilitat territorial (comarcal) en clau de defensa política dels interessos de la comarca, podria ser, tal vegada, d'interès per a comparar una altra concepció de Renaixença dins el País. Llorente explica tota la Renaixença?

En aquest context és on Mollà situa la rellevància de la festa de Moros i Cristians. Un enclavament industrial (Bocairent), projecta un model de festa no folkloritzada, és a dir no pas instrumentalitzada per l'antivalencianisme espanyol(ista). És per aquest motiu que una expressió de cultura popular esdevé significativa: el contingut de la celebració i el seu espai d'acció projecten una identitat de ciutat arrelada a la vila i a la comarca. Què expressen identitàriament (en el present) una falla i una filà de moros i cristians?

Mollà concloïa, potser de manera idealitzada, però recollint el component d'arrelament terral: "(...) i el dia que declaren les Festes de Moros i Cristians com a Festes Nacionals del País Valencià, és molt probable que l'estat unitari i centralista que ens ha tocat suportar se'n ressentirà, i potser estarem en condicions de transcendir-lo" (*Damià Molla...*, p. 80).

La consideració del romanticisme -la seua derivació en Renaixença local i el condicionament que puga tenir en les festes d'afirmació local/territorial- pot plantejar fins a quin punt cal que tota organització nacional valenciana siga, de bon començament, originada a la ciutat de València? Mollà es demanava què passaria en el cas que les Festes de Moros i Cristians contingueren una projecció de país.

El correlat estratègic de conjunt deixat als tres escrits de Mollà suggereix la implantació d'un valencianisme polític que es concreta en un àmbit territorial amb una personalitat cultural i econòmica pròpies. En quina mesura el projecte de país valencianista té present el motor econòmic i identitari de les comarques centrals-meridionals? L'emergència de 'vies valencianistes' territorialitzades, descentralitzades,

incorporades a la idea de País, ponderen el pes específic del component valencianista i valencianitzador de València i el seu àmbit d'influència.

La lectura nacional que fa Mollà de Bocairent-Mariola, extrapolable, tal vegada, a d'altres enclavaments territorials (amb les consubstancials característiques històriques sociològiques) és una concepció que encara avui podria fer replantejar un darrer aspecte.

Mollà, però, acabà aglutinant una trajectòria acadèmica i intel·lectual en la fórmula del 'País Valencià, frontissa entre Catalunya i Madrid'. Era una manera de vincular el recobriment de la via valenciana en el context descentralitzador-autonòmic espanyol de cara a especificar una identitat pròpia davant Catalunya (per a apaivagar el blaverisme) i davant el centralisme espanyol (Madrid) per a acabar amb la subordinació política. Era una via d'equilibri, una via valenciana pròpia, que havia de beneficiar un possible 'poder valencià' "alternatiu" davant la realitat administrativa del marc autonòmic.

Globalitzar, però, les concepcions de país dels anys setanta en una estratègia intermèdia que servira per a tenir pes polític davant l'estat espanyol podia comportar orientar el potencial cultural i polític dels focus valencianistes (d'implantació industrial), no dependents de València, a l'articulació "nacional" espanyola. El policentrisme polític del valencianisme contraresta, o no, l'orientació reformista espanyola?

Damià Mollà fou un dels primers militants de Germlia Socialista (1970-1977). Aquest "Grup de Treball Polític", que és com la formació es definia, aportà a la valencianització del país una concepció que, precisament, partia de realitats socials enfora de la ciutat de València. Una part de la seua militància provenia de la 'regió meridional' del País (d'Elx a Gandia)

i de l'àmbit agrari-industrial de la Ribera. Provenia, doncs, d'un substrat representatiu, transició entre estructures productives (de l'agromercantilisme a la industrialització del País). A partir d'aquesta realitat Germania Socialista aportà, com és sabut, la concepció del País Valencià com a subjecte polític sobirà. I valorà un sector d'àmbits emprenedors que dignificaren i impulsaren la llengua sense cap complex d'inferioritat (revista Gorg). Així, no fou cap casualitat que el Grup de Treball agermanat endegués el 1972 una campanya de solidaritat amb la publicació arran del seu tancament, per part de la delegació governamental espanyola tardofranquista del moment.

Les tres reflexions de Damià Mollà entorn d'una part del país tenen, doncs, avui, una vigència metodològica i també civil.

Vigència metodològica. No reduir una societat als factors econòmics, no aplicar determinismes explicatius. Oferir, per contra, vies de relació entre factors històrics i socials enriqueixen una visió de conjunt de l'espai territorial analitzat: especificar-ne en definitiva, les manifestacions ideològiques i polítiques que el defineixen.

Així, els tres articles entorn de Bocairent aporten elements de treball (aquest crec que n'era l'objectiu) que conflueixen en la formació nacional d'una vila, ciutat i comarca. Per bé que els articles tinguen un context, un ambient des del qual foren pensats, pot derivar-se'n una forma de treball aplicada en el present: fonamentalment aplicable a la concepció del fet nacional com a contradicció principal de la realitat circumdant. En concret, plantejar l'existència, o no, de vies polítiques de valencianització "autònomes" respecte del "hinterland" metropolità de la ciutat de València.

Vigència civil. En aquests articles Damià Mollà mostrava encara un cert substrat intel·lectual agermanat, provinent dels primers anys d'intervenció a Germa-

nia Socialista. L'etapa 1970-1974 de l'organització (desglossada en dos biennis: 1970-1972 i 1972-1974) fou la més interessant de la formació en ser la conjuntura en què fou elaborada la seua idea de país. Una concepció, cal destacar-ho, no estrictament cultural-lingüística, sinó essencialment política. Una idea concretada des de diverses lectures d'un materialisme històric (no generalista) adaptat a la realitat valenciana. L'article "l'industrialisme de la Mariola" pertanyia, doncs, a una certa etapa "agermanada" (encara que Mollà ja no pertanyia a Germania Socialista). "Agermanada" pel plantejament analític d'un context territorial allunyat de l'ambient espanyolitza que es vivia a la ciutat de València.

És, doncs, el "Damià Mollà" dels tres articles esmentats (que s'adscriuen a l'enfocament de la seua tesi doctoral *El País Valencià com a formació social*), el que encara pot ser útil a fi de pensar un projecte nacional valencià que no acabe confluint en l'opció del 'valencianisme-frontissa', la finalitat darrera del qual (malgrat variants tàctiques d'aliances) sembla ser que era idear una nova Espanya (encara avui sentim apel·lar a una 'Espanya polifònica'). Era, d'altra banda, la intersecular 'nova espanya' l'estratègia al capdavant defensada a *De impura natione*. En aquest sentit, l'assaig de Mollà i d'Eduard Mira representava un retrocés pel que fa al plantejament de les anàlisis nacionals agermanades (prenent com a referent la trajectòria de Damià Mollà) dels anys setanta?

Tres articles, doncs, no gens intrascendents, que, per contra, expressen la consistència d'una identitat territorial la politització de la qual (en el sentit de conscienciació nacional) pot dur a l'articulació d'un moviment valencianista no oficialista -Bocairent com a metàfora?- proposat des d'enclavament territorials centrals-meridionals del país dels valencians.

Xavier Ferré Trill

Bocairent a la revista del sanatori de Fontilles (II)

Continuem el repàs de la relació entre el sanatori de Fontilles i Bocairent a través de les edicions de la seua revista "Fontilles". Deixàvem l'anàlisi a finals de la dècada dels anys'20 del segle XX.

UNA VISITA A FONTILLES I LA TRESORERIA DE BOCAIRENT

La revista del mes de desembre de 1928 publicava una extensa crònica de la visita efectuada des de Bocairent el 13 de novembre d'aquell any. La visita estava encapçalada pel rector Juan Bautista Aguilar, i l'expedició la formaren unes 40 persones. Com deia la revista, *"uno de ellos tuvo la atención de dejarnos una reseña de tan memorable visita"*, passant a continuació a deixar alguns apunts de la ressenya en qüestió. En ella l'autor expressava el seu vell desig de visitar el sanatori des que va llegir la revista al 1905.

Señores visitantes de Bocairente, presididos por el Rvdo. Sr. Ecnomo, D. Juan Bautista Aguilar

Ens diu que van fer l'eixida *"más contentos que si hubiéramos sido agraciados con el premio gordo de la lotería de Navidad"*. A la seua arribada van ser rebuts pel pare Guasch i per l'administrador Mengual, i el seu cicerone durant la visita va ser Tomás

Fernández, que els va guiar pels diferents pavellons del complex. Primer van visitar l'església, on el pare Desiderio Jerés, cabiscol de la parròquia de Bocairent, va entonar la "Salve". Després visitaren a les germanes franciscanes, i en la seua capella van cantar de nou la "Salve". A continuació van dinar junt a la font de la Sagrada Família: *"cada cual puso sobre la mesa, que la constituían los bonitos asientos que adornan la plaza, las viandas que de su casa habían traído"*.

A les tres de la vesprada va començar en la sala d'actes una vetllada, en la qual els residents van posar de manifest les seues habilitats corals i musicals, recitant discursos i poesies. Va rematar la vetllada el sentit discurs pronunciat pel capellà Juan B. Aguilar. Després l'expedició va marxar de tornada a Bocairent. Abans de marxar, van signar en l'àlbum de visitants:

Juan Bautista Aguilar, Cura. — Joaquín Castelló, Pbro. — Emilio Beneyto, Capellán de las Agustinas. — Desiderio Jerés, Pbro. — José P. Peidro, Coadjutor. — Sixto Belda, Pbro. — José Cabanes Cabanes. — Ignacio Molina. »

A més la visita va portar com a conseqüència una novetat important en la relació de Bocairent amb Fontilles: la constitució d'una tresoreria al poble, que *"facilitará a todos sus moradores y a los de los pueblos vecinos el envío de limosnas y donativos para nuestros enfermitos y enfermitas. Está encargado de esta nueva Tesorería, D. Ignacio Molina Cabanes, calle del Obispo Miró, número 20, Fábrica de Chocolate"*. La crònica s'acompanyava d'una fotografia en la qual apareixen els bocairentins que van anar a Fontilles. I la seua visita va deixar també diners per al sanatori. A més d'almoines particulars (com les 30 pessetes de Juan Bautista Aguilar o les 50 de José Cabanes Cabanes), es van entregar 140,75 pessetes recollides pels visitants. A més, van fer donacions en espècies: bufandes, mantes, caramels, cigarrets, xocolata, o *"una cestita con 64 rollitos"* de les monges Agustines. En aquell número de desembre ja apa-

reixia la tresoreria de Bocairent al costat de la resta de tresoreries que hi havia en 1928: Alcoi, Alacant, Barcelona, Carcaixent, Castelló de la Plana, Gandia, Madrid, Palma, Pego, Tortosa i València. S'indicava també que aquells que volgueren remetre objectes per ferrocarril, procuraren destinar-los a l'estació del Verger.

Señores visitantes de Bocairente

Al gener de 1929 la revista "Fontilles" feia un repàs del que havien sigut les celebracions nadalenques en el sanatori, indicant que el dia de Nadal, després de la celebració de la missa s'havia repartit un puro a cada intern i que s'havien rebut molts "aguinaldos", sent el de Bocairent el primer a arribar. L'enviament havia consistit en 18 quilos de "turrón legítimo de Jijona", que s'havia comprat gràcies al que s'havia recaptat entre diferents bocairentins. A continuació detalla els noms i quantitats dels donants (14 homes i 25 dones), a més de reflectir el donatiu de "varias personas devotas". En aquell mateix número venen també algunes donacions recollides en la tresoreria de Bocairent i el pagament d'algunes subscripcions. En la publicació de febrer trobem una notícia curiosa: "D. Juan Bautista Aguilar, Cura de Bocairente, ha satisfecho de su peculio particular los gastos de copiar el Himno a Santa Cecilia, para la Banda del Sanatorio". Al febrer, abril i maig apareix tot allò recaptat en la tresoreria de Bocairent, i entre els donants

El coro, presidido por su Director D. Desiderio Jerés y por su hermano. Sochantre de la Parroquia de Villarreal

veiem noms habituals, com els de Consuelo Soler o Rosario Tudela, i nous com els de María Colomer o Guadalupe Sempere. També apareix el capellà Joaquín Castelló, de qui a l'octubre es publica una carta enviada el 14 d'agost, en la qual podem llegir que envia "20 paquetes de tabaco, 6 libritos de papel y 5 pesetas". Aquell mateix mes d'octubre es publica una extensa carta remesa per "Una bocairentina" i dirigida al pare jesuïta Pablo Bori. En ella la remitent indica que després de llegir l'opuscle titulat "Fruitos de privaciones y sacrificios", que el mateix Bori li havia enviat, havia canviat el "viajecito" que tenia projectat al costat d'unes amigues, i que li anava a costar 6 pessetes, per la donació d'eixos diners al sanatori. I que les seues amigues, després de conèixer la seua decisió, van fer el mateix. I que malgrat que 6 pessetes no era una gran donació, tal vegada el seu exemple podia condir entre joves "de más fortuna, esclavas tal vez del lujo".

LA VISITA DE LA SCHOLA CANTORUM

Un apartat més destacat va tindre la visita que va arribar des de Bocairent al sanatori el 18 d'agost de 1929, i que va ser publicada en l'edició del mes de setembre. La revista publicava un extens article, acompanyat de dues fotografies, en la qual comptava amb tot detall la visita que els van fer 80 bocairentins "venidos en auto y en viaje directo desde Bocairente, de donde salieron después de haber cumplido con el precepto de oír la santa misa". Arribats al sanatori van ser rebuts pel pare Guasch i el personal d'administració a l'esplanada de l'hostatgeria, deixant allí els aliments que cadascun dels expedicionaris portava en cistelles i maletins. A continuació es van dirigir a l'església, on l'Schola Cantorum, que estava allí representada per 45 coristes, a més de pel seu director, el cabiscol de la parròquia de Bocairent, Desiderio Jeres (acompanyat del seu germà, cabiscol en la parròquia de Vila-real), va entonar una "majestuosa Salve Regina en fabordón. Fue esta Salve la primera demostración de exquisita cultura y refinado gusto musical que aquel día nos dió dicha Schola". Després van visitar els diferents pavellons del sanatori.

A la una van dinar al costat de la font de la Sagrada Família, asseguts sota la frondositat del pinar pròxim. Acabada aquesta, es van dirigir els visitants en xicotets grups a diferents llocs del sanatori, i a les quatre de la vesprada va començar en la sala d'actes la vetlada musical preparada per l'Schola Cantorum. El programa era el següent:

Intercalat amb aquest programa presenciaren les actuacions que els residents de Fontilles havien preparat per als visitants. El cor de Bocairent es va situar en la tribuna alta, i el de Fontilles, acompanyat de la banda del sanatori, va ocupar el seu lloc de costum. Després va arribar el torn dels parlaments del canonge pare Guasch, de Damián Fornés (en nom dels malalts) i de Desiderio Jerés, lloant llargament les

Programa sacro-musical que la "Schola cantorum" de Bocairente dedica a los enfermos del Sanatorio de Fontilles.		
PRIMERA PARTE		
MÚSICA RELIGIOSA		
1.º	«Salutación», a seis voces . . .	Ripollés
2.º	«Laudate», a cuatro voces . . .	G. Ett
3.º	«Ave Maria», a cuatro voces. . .	Victoria
4.º	«Cantate Domino», a cuatro voces	Croce
5.º	«Exultate», a cuatro voces . . .	Viadana
SEGUNDA PARTE		
MÚSICA FESTIVA		
6.º	«Les fulles seques»	Morera
7.º	«Cansó de Nadal», a seis voces. . .	Roméu
8.º	«El dimoni esquat», a cuatro voces	Cumellas
9.º	«La sardana de las monjas», a seis voces.	Morera

virtuts que havien aconseguit amb esforç els membres de l'Schola Cantorum, que van rebre *"aplausos nutridísimos"*. Acabada l'actuació, el pare Jerés es va situar a les portes del saló amb una safata per a fer una col·lecta per als malalts. Més de 200 pessetes van deixar els bocairentins aquell dia en Fontilles (per exemple, en postals i estampes van deixar 17,50 pessetes). A les set de la vesprada es van acomiadar els expedicionaris i van tornar a Bocairent.

En l'apartat de la crònica de la caritat d'aquell mes es recullen les donacions en espècies que van fer els bocairentins: una gallina, 2 lliures de xocolata, 4 lliures de galetes, caramels, un barret, una gorra, un acordió, 20 paquets de tabac i 6 llibrets de paper de fumar. A més, apareixen també les aportacions recollides en la tresoreria de Bocairent. Al novembre apareixen els col·laboradors en la tómbola que se celebrava en la Fira de Gandia: "Hijos de Eduardo Juan", Juan José Ibáñez, Esteban Castelló, Luis Vañó y "Cabanés Hermanos", que a més havien donat 25 pessetes en metàl·lic.

CAP A LA INCAUTACIÓ DEL SANATORI PER LA REPÚBLICA

En 1930 la revista continua publicant les aportacions que arriben des de la tresoreria de Bocairent. El mes de gener també es recull l'enviament de 30 mantes per part del comerciant Rafael Miró Sanz, i al febrer s'envien des de Bocairent 5 quilos de cigrons, a més de paper de fumar. També destacarem que a l'abril es recullen en la tresoreria 50 pessetes *"De la testamentaria de Dª Magdalena Verdú Belda, en sufragio de su alma"*.

Al setembre es publica una crònica de la vista de dos artistes a Fontilles. El tenor natural de Dénia, Anto-

nio Cortis, i del *"aventajado compositor y músico valenciano"*, el bocairentí Joaquín Belda Pastor¹. Cortis havia visitat el sanatori el 16 d'agost, i commogut pel seu estat, va prometre tornar a consolar-los. Ho va fer el diumenge dia 24, acompanyat de Belda. Els dos artistes van ser rebuts pel personal del sanatori i *"por gran gentío de los pueblos vecinos, que habían acudido aquel día a Fontilles para poder tener el gusto de oírlos"*. Cortis va triar l'església per cantar allí quatre peces dedicades al Senyor i a la Verge, congregant-se allí tant malalts com visitants per a la funció religiosa. L'actuació de tots dos va resultar brillant, *"siendo aquellos cantos magistralmente acompañados por la técnica armónica incomparable del Sr. Belda"*. Acabada la funció, en la plaça de l'església se'ls va fer una fotografia, que acompanya al text, i després se'ls va tributar una forta ovació, signant tots dos en l'àlbum dels visitants i sent obsequiats amb un refresc.

(1) El tenor, D. Antonio Cortis
(2) El maestro compositor, D. Joaquín Belda

Al gener de 1931, entre les quantitats recollides a la tresoreria de Bocairent destaquen les 56,50 pessetes recollides en la *"Colecta entre los operarios de la fábrica de tejidos de lana de los Sres. Enrique Beneyto y Hermano"*. Al febrer apareix una carta enviada des de la fàbrica, signada per *"Unas operarias"* i datada el 29 de desembre de 1930. Començava la carta dient *"En una visita que os hicimos pudimos admirar vuestro valor y la resignación con que sufrís vuestra dolorosa y cruel enfermedad"*, pel que cal pensar que algunes d'aquestes operàries van formar part de l'expedició que va visitar Fontilles a l'agost de 1930, podent ser algunes d'elles membres de l'Schola Cantorum. Mogudes per la compassió, i per a demostrar l'afecte que els professaven als malalts, van decidir

1. Més informació sobre Joaquín Belda Pastor a la pàgina d'Aculliber <http://www.aculliber.com/v3/index.php?i=Biografias&id=123>

realitzar una col·lecta entre els operaris de tots dos sexes de la fàbrica, a la qual es van sumar també els propietaris i *“alguna persona piadosa”*. Eixe mateix mes podem llegir que des de Bocairent *“una señora devota”* havia enviat 6 lliures de torró de Xixona i 10 caixetes de cigarrets de 0,50 pessetes com a *«asguilando»*.

D'altra banda continuen apareixent les aportacions recollides per la tresoreria de Bocairent i el pagament de les subscripcions dels abonats a la revista, com també les col·laboracions de la tómbola de la caritat que s'instal·lava tots els anys durant la celebració a l'octubre de la Fira de Gandia amb motiu de les festes celebrades en honor de Sant Francesc de Borja. Al desembre apareix l'habitual carta enviada pel capellà Joaquín Castelló, datada l'11 d'octubre, per la qual sabem que en aquesta ocasió aportava 15 pessetes a la causa del sanatori.

Destacarem l'aparició de la nostra població en l'apartat de *“Nuestros difuntos”*. A l'agost la revista publica la mort de la senyoreta Mª de la Concepción Ibáñez Belda, filla del benefactor Juan José Ibáñez y de M^a de los Desamparados Belda. *“Las bellas cualidades personales de la difunta, y el haber sido arrebatada al cariño de los suyos a los 22 años de edad, son circunstancias que hacen más sensible el fallecimiento”*, publicava la revista. Al final del text s'afegia: *“Reciba también nuestro pésame la floreciente Congregación de las Hijas de María, ya que de una manera tan significativa quiso testimoniar el afecto de caridad que profesaba a su difunta Vicepresidenta”*.

1932 va ser l'últim any en què es va publicar la revista *“Fontilles”*. D'aquell any tan sols tenim tres referències. Al gener i març apareixen les donacions recollides per la tresoreria de Bocairent, i a l'octubre es reflecteix la defunció del capellà Antonio Artés, del qual es diu que era *“un Sacerdote ejemplar, modelo de piedad, celo y modestia”*, i afegia que *“El Señor le concedió una muerte tan santa que era la envidia de cuantos estuvieron presentes. Así y todo, como puede necesitar de nuestros sufragios, suplicamos a nuestros amigos que le encomienden a Dios”*.

EL PERÍODE DE LA REPÚBLICA I LA GUERRA CIVIL

La caiguda de la dictadura de Primo de Rivera a la fi de gener de 1930 i els consegüents canvis polítics, van portar a José Alberto Palanca Martínez a la Direcció General de Sanitat. Al juny de 1930 apareixia un Reial Decret del Ministeri de la Governació per a regular i organitzar les múltiples institucions que havien anat naixent en l'àmbit de la sanitat i que venien intervenint desordenadament en aquesta. Amb aquest propòsit, el Reial Decret començava agrupant en tres blocs totes les institucions sanitàries del

país: en el primer, les que depenien directament de l'Estat; en el segon, les intervingudes per aquest; i en el tercer, les subvencionades per l'Estat.

Ens interessa el que indicava respecte del segon i tercer grup. Així, de les intervingudes per l'Estat (que afectava directament a Fontilles), deia que la Direcció General de Sanitat es reservava el dret de nomenar el director de la institució, sent el nomenament de la resta del personal competència de l'entitat particular; a més, l'administrador remetria periòdicament els estats dels malalts i la situació dels comptes econòmics que justificaven la petició de subvencions; així mateix, reservarien un nombre de places gratuïtes a la Direcció General de Sanitat; finalment, cada dos anys enviarien una memòria justificativa de la seua gestió i investigacions realitzades, etc. I quant al tercer grup (institucions subvencionades per l'Estat), determinava que la Direcció General de Sanitat els atorgaria l'auxili econòmic que en concepte de subvenció considerara necessària per a la funció per elles realitzada i el seu desenvolupament progressiu, i ajustant-se sempre a les disponibilitats del pressupost. És fàcil imaginar el desconcert que degué produir en els directius de Fontilles veure al sanatori inclòs en el grup de les institucions intervingudes per l'Estat, i l'enuig en comprovar la intromissió oficial que això implicava.

Van acudir a entrevistar-se amb el director general de Sanitat una representació del Patronat composta, entre d'altres, per Joaquín Ballester i Enrique Trénor Montesinos (comte de la Vallesa i Mandor). Li van proposar que Fontilles passara al tercer grup, el de les institucions subvencionades per l'Estat; va acceptar el director general. No obstant això, com res deia la Reial orde de l'Escola de Leprologia, la Junta de Govern va considerar que encara quedava un flanc perquè el Govern intervinguera nomenant el director d'aquesta, professors, etc. i, en conseqüència, va aprovar demanar la supressió oficial de l'Escola. No obstant això, va jutjar prudent tractar-ho directament amb el director general de Sanitat en la pròxima visita que aquest tenia previst realitzar a Fontilles. Res degué avançar-se en la visita, ja que la Junta de Fontilles, en la seua reunió de desembre, insistia a *“no consentir que el Gobierno intervenga en la marcha del Sanatorio”*, al mateix temps que demanava que això no fora obstacle perquè l'Estat continuara prestant-li el seu suport. D'aquesta manera, la qüestió seguia pendent en començar 1931.

L'arribada de la República va crear una profunda divisió en la societat, i Fontilles no va quedar al marge. Semblant escissió va ocórrer entre els residents del sanatori en tindre notícies, amb un cert retard per l'aïllament, del que estava ocorrent a Espanya. No va caldre esperar molt de temps perquè els canvis que ràpidament van començar a produir-se en la societat espanyola i els conflictes consegüents tingueren també la seua projecció i reflex en la microsocietat que representava Fontilles.

Al llarg del mesos d'octubre i novembre de 1930 l'inspector provincial de Sanitat d'Alacant va efectuar diverses visites al Sanatori, seguint les ordres emanades de la Direcció General de Sanitat. Una vegada acabades les visites l'inspector provincial va remetre a l'administrador del sanatori un escrit en què li feia consideracions sobre com intentar normalitzar la seua situació. En relació amb la queixa manifestada pels malalts que els prohibien rebre diaris polítics, premsa il·lustrada i llibres de distracció, així com que les cartes que enviaven havien de ser redactades pels treballadors del sanatori, l'inspector provincial expressava l'opinió que no hi havia inconvenient perquè reberen tota classe de correspondència. Els malalts també es queixaven (seguia dient l'esmentat inspector) del règim dels menjars *"abundante en cuanto a carne, pero falta de postre y algunos otros alimentos que pueden dar variedad a su alimentación"*, per la qual cosa no veia inconvenient que es permetera als familiars enviar-los fruits, formatges, dolços, etc., i que per tant podia autoritzar-se l'entrada de tots els aliments que no foren contraindicats per a la seua malaltia (naturalment ni begudes, ni salats). Un altre assumpte referent al menjar, seguia dient l'escrit, era el mal aspecte dels plats de porcellana a causa de l'ús tan intens. Encara que el propi inspector reconeixia que era la situació econòmica del Patronat la que determinava una decisió de tal naturalesa, suggeria l'adquisició de material de menjador i millor encara d'un rentaplats *"que permita su esterilización para evitar el manoseo de la vajilla por las enfermas que friegan"*.

Els malalts també es queixaven, segons consta en l'escrit, de la falta d'infermers que cuidaren els malalts. La resposta de la junta de govern del Patronat a cadascun dels suggeriments que havia fet l'inspector provincial no es va fer esperar. Per mitjà de l'administrador van acceptar la majoria dels suggeriments. Però en el tema de la premsa i la correspondència van manifestar serioses discrepàncies, *"pues el carácter netamente católico de la Fundación ofrecía serias dificultades para poder autorizar a los enfermos a que pudieran sin limitación alguna recibir periódicos políticos, prensa ilustrada y libros de distracción por el peligro manifiesto de inmoralidad que esto llevaría consigo"*. Idèntiques reticències van manifestar en allò referent a l'organització d'un cos d'infermers auxiliars formats pels mateixos malalts *"mientras no se disuelva la sociedad de resistencia fundada por los enfermos"*. La societat a la qual es fa referència havia estat fundada el juliol de 1931 pels malalts de Fontilles per mitjà d'una associació denominada Unió de Malalts de Fontilles, el reglament de la qual s'havia presentat perquè l'aprovara l'inspector provincial de Sanitat d'Alacant davant el Govern Civil de la província. De fet, l'existència d'aquesta associació de malalts havia suposat que es plantejara per primera vegada, per part dels leprosos, l'exigència de participar en el govern de la institució. En els mesos següents a l'agost de 1931 van coexistir i van conviure en la Leprosia la *"Unión de Enfermos"* amb les seues reivindicacions i els jesuïtes amb un

règim disciplinari, imposant per base de tota convivència la predicada per la moral catòlica. Persistia la separació entre homes i dones no només en pavellons diferents, sinó també amb una prohibició total de qualsevol connexió ni tan sols de paraula. Resulta evident que per a unes persones el món de les quals es reduïa a l'espai interior dels murs del sanatori, resultava poc suportable aquesta separació de sexes, exclusivament per la condició de leprosos, estant condemnats de per vida a no poder tenir cap contacte amb el sexe contrari i donant per descomptat que era impensable que xics i xiques joves arribaren a casar-se. La malaltia de la lepra els imposava segon els seus rectors aquesta discriminació.

Finalment, els dirigents del sanatori van prendre la determinació de renunciar a la subvenció de l'Estat per evitar la seua intervenció, i una delegació de la junta de govern va marxar a Madrid. Després de visitar a Miguel Maura (antic amic de Fontilles i ja ex ministre de la Governació), es van entrevistar amb el director general de Sanitat, Marcelino Pascua Martínez, per comunicar-li la renúncia del sanatori a les 100.000 pessetes corresponents a 1932, renúncia que el director va demanar se li fera per escrit. Començava l'escrit al·ludint al panorama d'indisciplina que s'havia estès recentment entre els malalts, fins al punt d'haver constituït *"un sindicato comunista, que pretende la expulsión de los médicos, la destitución de la Junta y la eliminación de todos los que prestan sus abnegados servicios"*, al·legant a més els malalts que la subvenció que l'Estat donava al sanatori llavors tot dret de la junta a dirigir el mateix.

Enmig de tota aquesta situació hem de considerar un altre factor que es va produir el gener de 1932, amb el Decret de dissolució de la Companyia de Jesús, i que va contribuir a augmentar la tensió dins de la leproseria. El 24 de gener de 1932 apareixia publicat en la Gaceta de Madrid el Decret que declarava dissolta la Companyia de Jesús en territori espanyol, donava 10 dies perquè cessara la vida comunitària dels jesuïtes i cinc perquè els governadors remeteren relació de les cases ocupades; així mateix, instituïa un patronat per a formalitzar l'inventari dels béns de la Companyia. Tres dies després de publicat l'esmentat Decret es presentava en Fontilles l'alcalde de Pego portant un telegrama del governador civil d'Alacant amb l'encàrrec d'esbrinar els noms dels pares i germans jesuïtes residents en Fontilles. També la junta de govern, reunida el 28 de gener, es donava per assabentada del Decret i acordava sol·licitar de l'arquebisbe Prudencio Melo que designara sacerdot per a la direcció espiritual del sanatori en substitució del P. Ramón Guasch. L'1 de febrer feia aquest jesuïta l'última anotació en el seu diari, i el dimecres de cendra (10 de febrer) deixava el sanatori. S'obria així un parèntesi de poc més de set anys, en què els pares jesuïtes estarien forçosament absents del sanatori.

Però amb l'esmentat Decret de dissolució dels jesuïtes s'obria també per al Patronat de Fontilles

una etapa difícil, perquè va haver d'iniciar un llarg i complex plet amb l'Estat, plet que ha de veure's des de les dues perspectives enfrontades. Des de la perspectiva de les autoritats republicanes, va haver-hi una primera fase (des de finals de gener fins a principis de juny de 1932) en la qual es va pretendre confiscar el sanatori per la via del Decret de dissolució de la Companyia de Jesús, en la creença que Fontilles era una propietat dels jesuïtes. En aquest període es va produir una "revolta" dels malalts. En actitud pacífica i en manifestació ordenada van pujar fins al despatx del president de la junta de govern del Patronat per exposar-li les seues queixes. El president del Patronat es va alarmar i va donar compte a la guàrdia civil, sol·licitant auxili per a la seua seguretat personal. Va acudir el delegat de sanitat del districte de Pego, que va aconsellar als malalts reintegrar-se a la normalitat. També hi va acudir l'inspector provincial de Sanitat, que va comprovar l'actitud correcta i tranquil·la dels malalts, que en cap moment havien eixit dels límits que el reglament de la institució marcava per als actes col·lectius. En arribar la guàrdia civil va estendre atestat, del qual es desprenia que no havia passat res, ni hi va haver cap conducta violenta ni amenaçadora en els malalts. El president de la junta de govern afirmava tot el contrari i declarava que *"le cercaron los enfermos, que le amenazaron y que oyó algo de rociar con gasolina el edificio y prenderle fuego"*. Analitzant aquest succés és difícil afirmar que es tractara d'un brot de violència per part dels malalts. Més bé creiem que es tracta d'una manifestació en contra del model d'institució que fins aquell moment havia estat vigent a Fontilles, clarament marcat per l'esperit que havien marcat els jesuïtes i que els malalts no acceptaven.

Després, la segona fase abastaria, al seu torn, dues etapes diferenciades: una primera (entre el 20 de maig i el 25 de juny de 1932), d'intervenció de l'Estat en els aspectes sanitaris i administratius de Fontilles; i una altra etapa (a partir del 25 de juny) en la qual el Govern va decretar directament la confiscació de Fontilles al marge per complet dels processos contra els béns dels jesuïtes. La institució rebia el nom de Sanatorio Leprosia Nacional de Fontilles, i adquiria la consideració d'Institució Sanitària de caràcter públic i estatal, que passava a dependre immediatament de la Direcció General de Sanitat. L'Estat assumia el sosteniment financer i material de la institució i el compromís de consignar en els seus pressupostos generals les quantitats precises per a aconseguir-ho, si bé s'indicava que mentre que no s'establiren les fórmules per les quals havien de contribuir les diputacions provincials i els ajuntaments, es continuarien percebent les mateixes quotes que s'estaven pagant per l'estada dels malalts o les que es fixaren d'ara endavant. La Direcció General de Sanitat es feia càrrec immediatament de l'establiment, així com de tots els efectes, béns i valors que li pertanyeren o li correspongueren, i es produïa el cessament immediat de la junta de patrons i la de govern.

EL RETORN DE LA REVISTA I LA VIDA A FONTILLES

Pel que respecta al que va succeir amb la revista "Fontilles", que és el que ens ocupa en aquesta anàlisi, aquesta sèrie de canvis va portar també com a conseqüència que es deixara d'editar la revista. L'última edició de la revista va ser la realitzada al juny de 1932, i "Fontilles" no es va tornar a publicar fins al gener de 1941. Aquella nova edició començava amb la publicació del decret signat pel cabdill Francisco Franco el 9 de març de 1940 *"restableciendo normas de organización y funcionamiento de la Colonia Sanatorio para leprosos de San Francisco de Borja en Fontilles (Alicante)"*. A més, es recordava la figura del pare jesuïta Bori, director de la revista fins a la seua confiscació, indicant que fou assassinat el 29 de setembre de 1936. També s'assenyalava com al 1939, acabada la guerra, havien tornat les germanes franciscanes al sanatori per a tindre cura dels malalts i els jesuïtes per a fer-se càrrec de la direcció espiritual, mentre que al 1940 el Patronat va accedir a la direcció del sanatori, funcionant, això sí, mà a mà amb l'Institut Leprològic Nacional.

Cal assenyalar que en els primers dies d'abril de 1939, acabada la Guerra Civil, el sanatori oferia una imatge de descontrol administratiu, abandonat mèdic, carestia d'aliments i desorganització interna, resultat d'haver sobreviscut tres anys, més o menys, aïllada pel conflicte i amb molts precaris recursos econòmics. Amb 271 malalts l'amuntegament era un vertader problema, malgrat que ara els interns ocupaven també els edificis reservats anteriorment a les religioses i als pares jesuïtes. Dels 271 malalts, 181 eren homes, 85 dones, 3 jovenetes i 3 xiquets. Cal assenyalar que al 1943 el Patronat del sanatori va recuperar la seua direcció i gestió. Al gener de 1943 el Sanatori Nacional de Trillo, més ben comunicat, ja que estava a 80 quilòmetres de Guadalajara i a 130 de Madrid, passava a ser la leproseria principal de l'Estat, recuperant el Patronat de Fontilles la seua llibertat d'actuació, buscant immediatament la presència de metges de prestigi al sanatori d'acord amb l'ambiciós projecte de prestigiar Fontilles que tenia en ment Juan Villalonga com a president de la junta de govern.

Per la seua part, el jesuïta Vicente Villalonga Villalba va ser el pare director i administrador del sanatori des de 1940 fins a 1953, compaginant aquest càrrec amb el de president de la junta de govern des de 1947, quan va substituir al seu cosí germà Juan Villalonga. Foren anys de tensió interna quant al funcionament del sanatori, ja que les seqüeles de la guerra també es deixaren sentir a Fontilles, amb continues tensions entre els malalts respecte a certs aspectes, com eren el matrimoni entre interns, la religiositat o les seues inclinacions polítiques. Tot això farcit de les dificultats econòmiques de la postguerra, amb problemes per a rebre les subvencions que corresponien a cada diputació en funció dels seus malalts.

Al 1942 es considerava que cada malalt tenia un cost de 14,42 pessetes al dia, que pujaren a 17'9 al 1945. I d'altra banda, es van reprendre les negociacions amb el ministeri de la Governació a fi de revisar les condicions econòmiques en què havia quedat Fontilles. Sense oblidar la posada en marxa de nou de campanyes pro-Fontilles amb l'objectiu de recaptar donacions per al sanatori, amb la dificultat de que s'havia perdut el costum de fer aquestes donacions, i amb l'agreujant de la situació econòmica de molts dels anteriors donants després de la guerra. També havien deixat de funcionar moltes tresorereries, com per exemple la de Bocairent, que no tornaria a aparèixer en les pàgines de la revista fins al juliol de 1962.

Al 1943 residien a Fontilles més de 200 malalts, 12 germanes franciscanes de la Immaculada, 1 pare jesuïta, 53 empleats i voluntaris temporals i permanents, i va ser l'any següent quan es va iniciar la publicació de la "*Revista de Leprologia de Fontilles*", amb l'objectiu de divulgar el resultat de les investigacions dutes a terme en el sanatori i altres articles científics internacionals d'interès.

Reprement les publicacions de la revista Fontilles una vegada recuperada la seua activitat, destaquem que a la secció "*Lo que falta en Fontilles*" de setembre de 1941 es relataven les mancances que tenia el sanatori. La principal, una nova cuina per poder donar un bon servei a les més de 300 persones que hi havia en el sanatori entre malalts i personal. Una altra de les mancances era la falta de samarretes i de mantes, per la qual cosa s'animava a la germana encarregada de la roba a escriure a Alcoi, Castelló, València o Bocairent demanant samarretes, mantes, bufandes, cobertors, etc. També demanaven una màquina d'escriure i algun billar. Acabava amb un aclaridor "*Dinero, en suma, al por mayor*". El mes de novembre de 1941 apareix de nou un donant de Bocairent, Vicente Cabanes, amb una aportació de 100 pessetes, donació que va recollir la tresoreria de Fontilles. Al desembre la crida feta demanant mantes tenia la seua resposta des de Bocairent. Joaquín Vañó va enviar "*un buen lote de mantas que vendrán de perlas*".

Pel que respecta als continguts de la revista, continuaven amb la tònica de les edicions anteriors,

incloses les dels anys '20-'30. A més de recollir les necessitats del sanatori o publicar les almoines rebudes, reflectien les novetats mèdiques respecte al tractament de la malaltia i continuaven fent un ampli seguiment de les activitats que tots els mesos es realitzaven en el sanatori. A més, seguien publicant les nombroses cartes rebudes i introduïen a vegades xicotets relats literaris. Tampoc oblidaven fer breus escrits dedicats als difunts, ja foren malalts del sanatori o benefactors, com tampoc deixaven de demanar totes aquelles coses que necessitaven per a millorar el seu dia a dia.

Al febrer de 1942 la revista canvia de portada. En ella podem veure una imatge de Jesús donant la comunió a un malalt i un religiós, amb la silueta del sanatori al fons. Però aquesta portada s'utilitza només en l'edició d'aquell mes, tornant en la de març a la clàssica portada amb una vista general del sanatori. Al mes de maig apareix una nova donació arribada des de Bocairent. Són les 250 pessetes donades per "Hijos de Eduardo Juan". Només trobem altra donació en tot l'any. Al mes de desembre aplega al sanatori una important remesa de material enviada per la vídua de Juan J. Ibáñez, consistent en "*12 mantas grandes media lana, 12 ídem pequeñas, 12 ídem al-godon grandes, 12 bufandas clase primera y 12 ídem clase segunda. Tan espléndido donativo hizo sonreír de gozo a nuestra superiora*". En novembre de 1942 Vicente Cabanes enviava una carta disculpant-se pel retard del seu enviament, consistent en 200 pessetes. Tant la carta com l'almoïna van aparèixer publicades en la revista de gener de 1943. En aquest any enviaren la seua aportació "Hijos de Eduardo Juan" al mes de març (200 ptes.), Vicente Cabanes (200 ptes.) i la vídua de Juan J. Ibáñez (40 mantes) al de novembre, i al desembre el rector José Belda enviava 25 pessetes.

Al 1944 continuen fent les seues aportacions els donants habituals (Cabanes, Hijos de Eduardo Juan i la vídua de Juan J. Ibáñez), apareixent dos donacions en forma de llibre. Es tracta d'un total de 5 missals del pare Vicente Molina (dos a febrer i tres al juny), editats per l'editorial "Hispania".

Jairo Vañó Reig

BIBLIOGRAFIA:

- BERNABEU MESTRE, Josep i BALLESTER ARTIGUES, Teresa, *Lepra i societat en la primera meitat del segle XX: La Colònia-Sanatori de Fontilles (1908/1932) i la seua intervenció per la Segona República*, en *Aguaites, Revista d'Investigació i Assaig*, núm. 7, 1991 (ps.49-85)
- Biblioteca Virtual de Prensa Histórica: www.prensaahistorica.mcu.es
- COMES IGLESIA, Vicent Emmanuel (dir.), *Cuidados y consuelos : cien años de Fontilles (1909-2009)*, Conselleria de Cultura i Esport: Asociación Fontilles, 2009 (Paterna).
- Hemeroteca Digital. Biblioteca Nacional de España: www.bne.es/es/Catalogos/HemerotecaDigital/
- Hispana. Directorio y recolector de recursos digitales: www.hispana.mcu.es
- Revista Española de Salud Pública: <https://www.scielosp.org/article/>
- SÁNCHEZ GARCÍA, Rosa, *Algunas ideas sobre l'origen del sanatori de Fontilles*, en *Aguaites, Revista d'Investigació i Assaig*, núm. 1, 1988

La fabricación de ladrillos y tejas en la Sierra de Mariola, Bocairent (IV)

Los trabajos anteriores (*) dedicados a la fabricación de ladrillos y tejas en Bocairent, los dediqué a los tejares conocidos como “Teular Vell o de les Danses”, “Teular la Mina” y el “Teular de Tollos”, todos ellos situados en el corazón de la sierra de Mariola de Bocairent.

Foto superior panorámica de la zona “Forat del Gat” en el año 1974.

En el presente trabajo conoceremos el casi desconocido tejar de Galbis, también situado en la falda de la sierra Mariola. Y he añadido el alcavor/alcabor del “Forat del Gat” y la “Font Pollosa”, ya que en su día abastecían de agua la zona de dicho tejar y a las tierras de cultivo. En la hoja siguiente el plano con la situación del alcabor, la fuente y el tejar.

FONT POLLOSA (**)

Zona: Forat del Gat. Bocairent

La font Pollosa se encuentra en plena montaña, en la zona conocida como Forat del Gat; para situarla en la mente de las personas que conocen este punto, tengo que decir lo siguiente: para llegar a ella (an-

dando) se tiene que ir por el camino que, saliendo de Bocairent, llega a la masía Els Terrers; siguiendo dicho camino llegaremos al punto conocido como Les Saques (aquí el camino es más estrecho/senda) y a continuación se encuentra el ya mencionado Forat del Gat. A unos ciento cincuenta metros de éste y subiendo por el centro del barranco (hay una pequeña senda) se llega a la fuente que tiene estas características:

Desde mi punto de vista, la fuente es en realidad un nacimiento por lo siguiente: prácticamente en el fondo del barranco, en su parte derecha, hay un hoyo de unos 6x4 metros y al fondo, un pequeño abrigo/cueva. A la izquierda de ésta y en su interior, hay un hoyo de 1 x 0'50 metros, cuyo interior se encuentra lleno de agua (1 metro aprox.); ésta sale de un agujero de la pared y cae del techo de la cueva. Todo esto, para verlo hay que meterse dentro, pues desde el exterior no se ve nada (ver fotos).

El agua del interior de la cueva sale subterránea, posiblemente alimenta el alcavor del Forat del Gat que se encuentra más abajo. Añadir a lo dicho que para llegar al agua, hay que bajar dos escalones bastante rústicos, hechos con piedras de la misma cueva.

La Font Pollosa en el interior de la cueva. Año 1990

(*) Ver programas de Fiestas de Moros y Cristianos, Bocairent 2000, 2001 y 2005.

(**) Pollós, -sa -sos -ses, a.m. Piojoso, andrajoso. Pag. 423 Diccionario Val.-Cas. R.A.C.V.

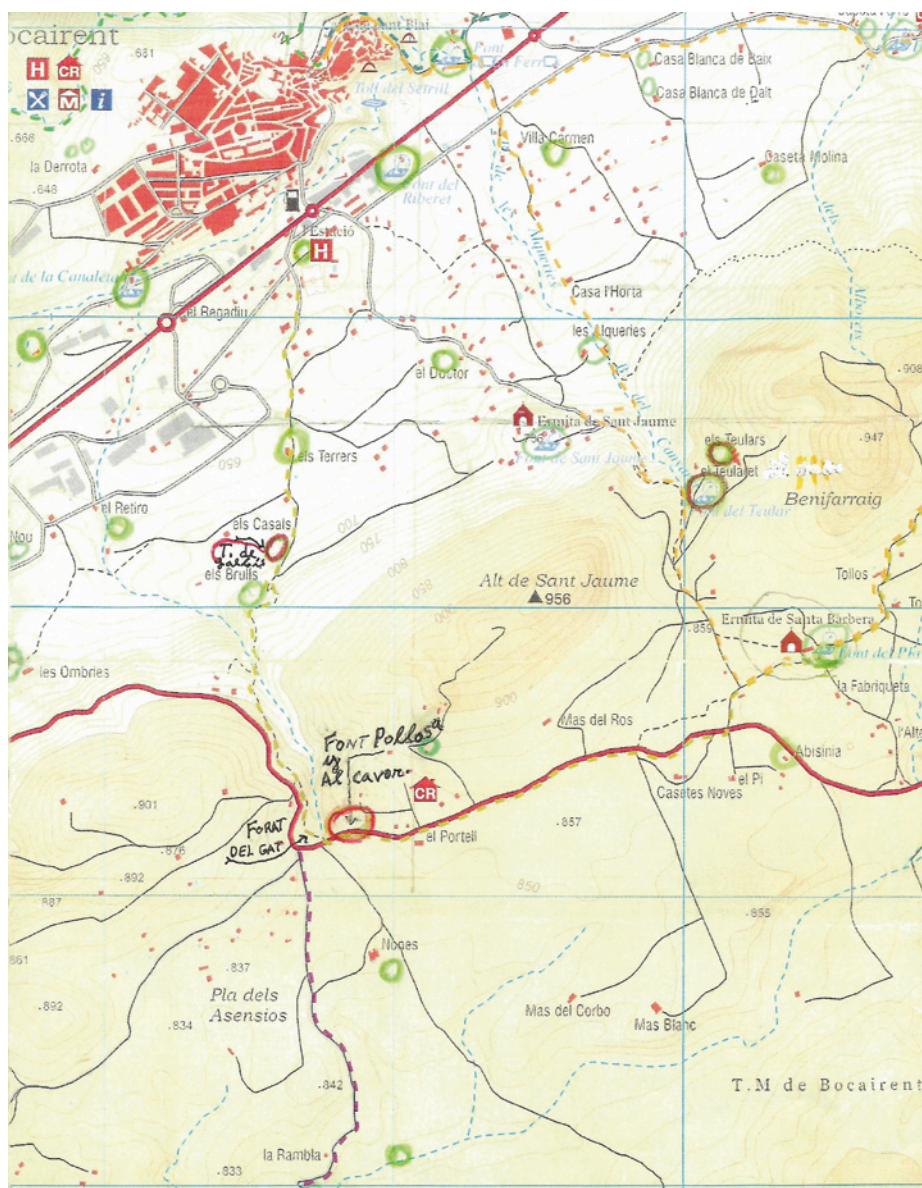

Uno de los tramos del alcabor/alcavor en 1979, con bastante agua ese año

De la pequeña presa que recoge el agua del alcabor/alcavor, nace una cequia hecha con bloques de sillería. En mi modesta opinión, un trabajo excelente por parte del maestro cantero que hizo este trabajo. El día que hice la foto, en el año 1976, varios tramos se encontraban rotos y llenos de maleza; el agua, cuando entraba en ella se perdía por el barranco.

Mapa y guía excursionista de Bocairent. Parte ampliada. Situación tejares (●) y (●) fuentes y alcavor.

Bocairent. Nacimiento Forat del Gat. 17-03-2022. Pco P-R.D. "El Forat del Gat" a tope durante la Dana de marzo del 2022.

Pasemos al siguiente punto del barranco.

"ALCAVOR/ALCAVOR DEL FORAT DEL GAT, SÈQUIA I FONT DELS CASALS"

Partida: Collado Bajo

Zona: "Les Saques/Forat del Gat"

El incluir el alcavor del Forat del Gat y la acequia y fuente de la masía "Els Casals" todo junto, es porque como se verá a continuación, están relacionados entre si todos ellos.

El alcavor está situado en la zona que lleva este nombre: "Font Pollosa FORAT DEL GAT" (en plena montaña) está descubierto en parte por donde sale el agua. Tiene 0,60 cm de ancho, 0,90 cm de alto y unos 15 metros de largo (la maleza y desprendimientos impiden ver su profundidad). El agua al salir del alcavor pasa por unas rocas que a la vez hacen de presa y va a una acequia estrecha hecha unas veces de bloques de sillería y otras hecha en la misma roca, y baja casi de lo alto de la montaña hasta el llano (zona de la masía Els Casals) a unos cien metros de la misma que es donde está la fuente. El trayecto del alcavor a la fuente o lo que es igual, el tramo de la acequia es aproximadamente de unos 400 metros?.

El alcavor se alimenta del agua que baja por este barranco (cuando llueve) y posiblemente de la "Font Pollosa".

Características de la fuente: esta se encuentra en medio de unos olmos en una zona de mucha maleza. La acequia llega a la pila de la fuente que es un bloque de piedra/sillería con unos relieves. Sobre la parte baja de la pila sale un caño de hierro. En la parte superior de la pila hay un agujero que seguramente estaría cubierto con una losa tapadera también de piedra. De la pila el agua iba a un lavadero situado a continuación y de aquí a una balsa (grande) situada a unos metros; el agua allí recogida se utilizaba para regadío de dicha masía y también para el llamado TEJAR DE GALBIS (desaparecido) que está a unos metros de la balsa.

En la actualidad, la fuente y balsa están secas debido a que el alcavor del "Forat del Gat" tiene poca agua y cuando hay en abundancia no puede llegar a la fuente debido a que la acequia se encuentra rota en muchos tramos y en otros está totalmente cubierta de tierra y maleza. El alcavor se encuentra igualmente cubierto de maleza y en bastante mal estado. No pude entrar por el agua que tenía y la maleza que lo cubría.

Datos tomados en el año 1975 y 1980.

En el año 1979, la pequeña acequia tenía este aspecto, rota en algunos tramos y llena de maleza, este tramo como se ve en la foto, está hecho de bloques de sillería.

Otro tramo de la acequia, en esta ocasión excavado en la roca. Si nos fijamos en la foto, a la izquierda están los bloques de piedra que la cubrían. Los tramos excavados en la roca son un poco más anchos que los hechos en sillería.

En estas dos fotos superiores podemos apreciar el excelente y duro trabajo que tuvieron que realizar para que el agua llegara a la balsa. Unas veces recto y otras haciendo curvas y dándole la pendiente necesaria para que tuviera la fuerza necesaria para llegar a su destino.

En la parte baja de la montaña, llegando a la zona de cultivo, el agua llegaba canalizada a la fuente conocida como "Font dels Casals" (masía). Como se puede ver en las fotos, tenemos otro excelente trabajo realizado en piedra/sillería. Toda la fuente es un solo bloque vaciado en su interior. Por una parte entra el agua y en la otra tiene un caño de hierro por donde sale. El bloque tiene un relieve dándole la vuelta. La parte superior estaba cubierta con una tapadera también de piedra. De la fuente, el agua pasaba a un lavadero y de él a una balsa bastante grande. Cuando hice las fotos en el año 1976 estaba todo abandonado y lleno de maleza.

La fuente "dels Casals" con más detalle, rodeada de maleza. Año 1976

Restos del lavadero y de la balsa de la fuente "dels Casals", en el tejat abandonado de Galbis. Año 1980

ACLARACIONES

Situados ya en la parte baja de la montaña, en la zona de cultivo, nos encontramos con los restos/ruinas del (o) Tejar de Galbis. De este tejat no tengo a día de hoy ninguna documentación sobre el mismo, sólo se que a mediados del siglo XX ya estaba cerrado y casi en ruinas. En el edificio se encontraban restos de tejas (u) de varios modelos y tamaños.

(o) **Tejar**. *m.* Sitio donde se fabrican tejas, ladrillos y adobes.

Tejar. *v.* Cubrir de tejas las casas y demás edificios y fábricas.

Tejero. *m.* El que fabrica tejas y ladrillos.

Página 1013 Diccionario de la Lengua Castellana. Real Academia Española. Duodécima Edición. Año 1984.

(o) **Tejar**, *s. m.* Teular.

Tejar, *v.* Teular, enteular.

Página 376. Diccionario Valenciano-Castellano. R.A.C.V.

(u) Teja. (Del lat. tegūla; de tegēre, cubrir)

f. Pieza de barro cocido hecha en forma de canal, para cubrir por fuera los techos y recibir y vaciar las aguas de las lluvias.

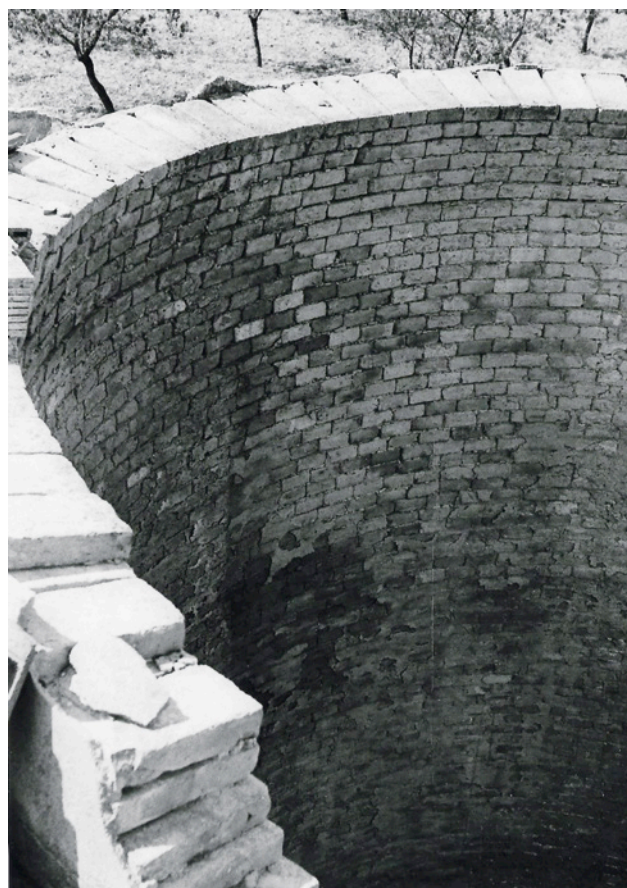
Página 1012, Diccionario de la Lengua Castellana. Real Academia Española. Duodécima Edición. Año 1984.

Con lo dicho hasta aquí, conocerán un poco más de la historia de Bocairent, sobre todo trabajos realizados en la roca de la montaña para que el agua llegara al lugar donde se necesitaba.

*Restos del horno del Tejar de Galbis, en el año 1980.
En la foto derecha, detalle del interior del mismo. Como se ve en
la imagen, el interior está cubierto con ladrillos macizos. En 1980.*

*Bocairent, masia "Els Casals". En primer plano, a la izquierda, res-
tos de un horno del Tejar de Galbis. El día 21-02-1993. En la foto
derecha, un primer plano del mismo horno, en la misma fecha.*

Bocairent, restos del edificio del Tejar de Galbis. En 1980.

Ontinyent, junio de 2021.
Rafael Doménech Domínguez
fotografies de l'autor

LES VIES DE COMUNICACIÓ EN BOCAIRENT. CAMINS HISTÒRICS (II)

El Camí Vell d'Alcoi per la Serra de Mariola

INTRODUCCIÓ

En el Programa de festes de l'any 2012 vaig publicar un primer treball titulat *Les Vies de Comunicació a Bocairent-Camins Històrics*, en el qual resumia bona part dels meus esbrinaments sobre el tema, amb caràcter més aviat divulgatiu, per ajudar a descobrir i posar en valor el Patrimoni que representen aquestes Obres Públiques.

En aquell treball s'entrava amb detall sobre el que presenta major interès en el seu conjunt com és el Camí Vell d'Ontinyent, i se citava de passada **el Camí Vell d'Alcoi i la seua Variant de Traçat entre el camí dels Terrers i el serral dels Teulars** i en aquest segon treball aprofundiré sobre aquests últims camins, aportant algunes dades que faciliten el seu millor coneixement i comprensió.

EL CAMÍ VELL D'ALCOI

En les meues primeres excursions durant els anys 50 del passat segle a la Serra de Mariola, seguint la ruta que voreja el turó de l'Ermita de Sant Jaume, ignorava per complet que caminava sobre l'antic camí de Bocairent a Alcoi, que fins a ben entrat el segle XX havia sigut la principal via de comunicació entre aquestes dues poblacions, tan relacionades històricament des del punt de vista industrial, comercial i social.

En el mapa del Regne de València d'Antonio José de Cavanilles publicat l'any 1796, del qual s'acompanya detall, i que és un dels primers en què es representen gràficament els camins existents, no apareix el camí de Bocairent a Alcoi. En canvi sí figura en aquest mapa un camí de ferradura que per Alfafara i Agres enllaçava prop de Muro amb el camí reial de Xàtiva a Alacant, a través del qual es podia realitzar la comunicació amb Alcoi. També apareixen el camí de ferradura a Ontinyent i el camí reial cap a Villena passant per les proximitats de Banyeres.

Detall del mapa de Cavanilles, any 1796

Encara que en aquest mapa no es representa gràficament cap ruta directa entre Bocairent i Alcoi, és de suposar que tenint en compte les històriques relacions entre totes dues poblacions, existirien senders practicables per a caminants o camins de ferradura,

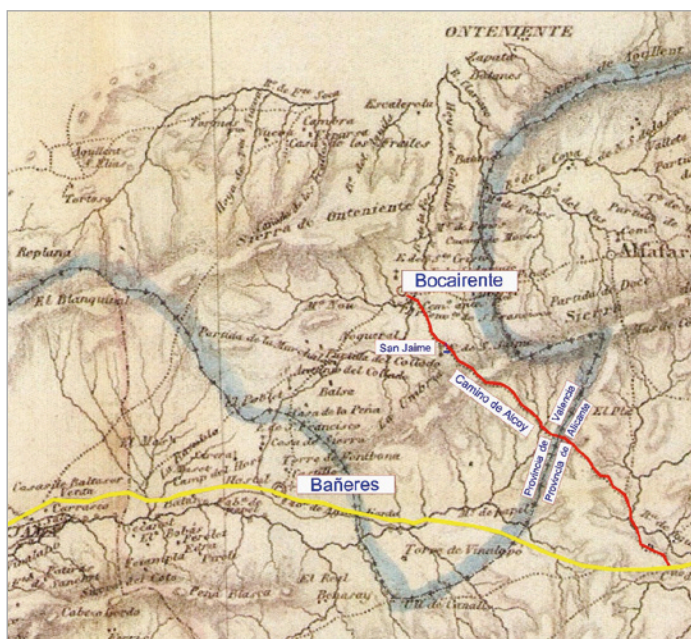

Tram del camí entre Sant Jaume i els Teulars

dels quals encara s'observen trams prop de l'ermita de Sant Jaume, l'antiguitat dels quals es remunta possiblement a l'època de construcció de l'Ermita en el segle XVI. Aquestes rutes constituïran la base dels futurs camins que ja apareixen en mapes posteriors.

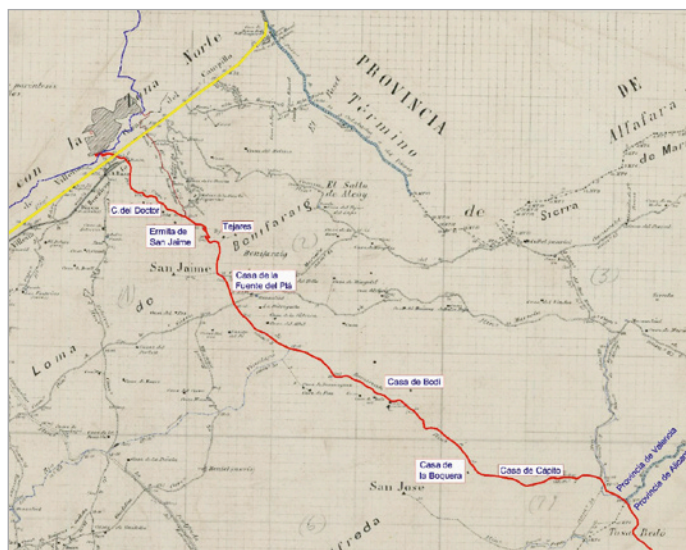
En efecte, en el mapa corresponent a l'Atlas d'Espanya de Francisco Coello, editat l'any 1855 i del qual s'acompanya detall, ja es representa gràficament el Camí d'Alcoi com a ruta directa des de Bocairent per la Serra de Mariola. El camí ix de la població pel pont de darrere la Vila i passa al costat de l'Antic Convent de San Bernardino, actualment Cementiri Parroquial, ascendint cap a la serra per les proximitats de l'Ermita de Sant Jaume. Aquest camí acaba en el de Banyeres a Alcoi, ja dins de la Província d'Alacant, i a través del mateix s'accedeix a aquesta última població.

Detall del mapa de Francisco Coello, any 1855

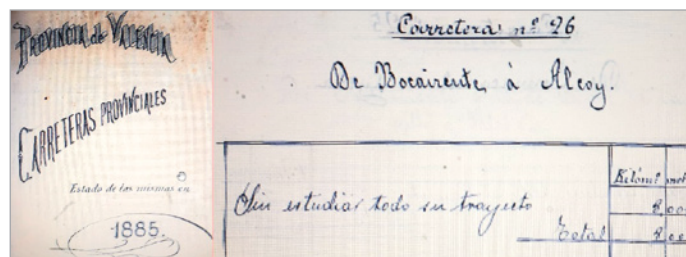
Posteriorment en el plànol per Termes Municipals de la Província de València, corresponent a Bocairent, publicat l'any 1903 per l'Institut Geogràfic i Estadístic, s'observa amb major detall el traçat del Camí d'Alcoi que ix de la població pel pont de Mitja Calça, per a seguir pel camí de l'Estació buscant les proximitats de la Casa del Doctor i posteriorment convergeix amb l'antic traçat del camí prop de l'Ermita de Sant Jaume. Continua el seu ascens en zig-zag pel vessant de la serra buscant el serral dels Teulars i posteriorment les proximitats de la Casa de la Font del Pla (Santa Bàrbara) per a continuar després per les Cases de Bodí, la Boquera i Càpito, i seguir posteriorment per la província d'Alacant.

En aquest plànol no figura la variant de Traçat de la qual parlarem més endavant entre el camí dels Terrers i el serral dels Teulars, que es va construir entre els anys 1879 i 1881, possiblement per estar fora d'ús. Encara que aquesta variant va comptar amb el suport econòmic de la Diputació no va passar a

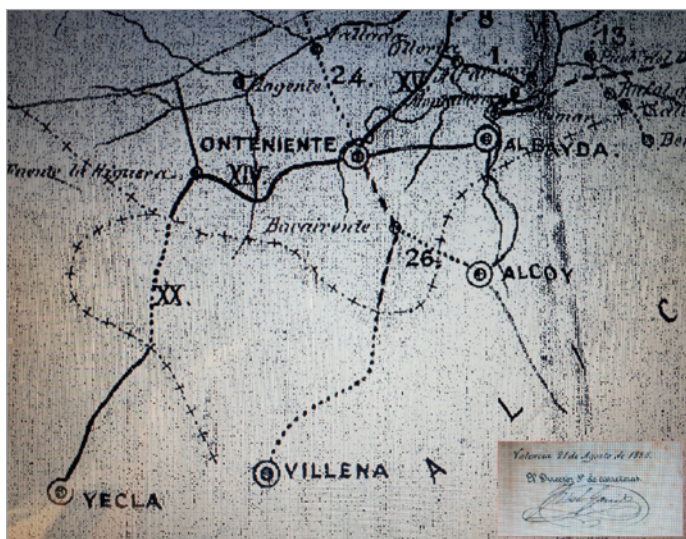

Detall del plànol del terme municipal, any 1903

formar part de la Xarxa de Carreteres Provincials. En document que s'adjunta, i que resumeix l'Estat de la Xarxa l'any 1885, figura amb el número 26 la futura carretera de Bocairent a Alcoi, amb una longitud estimada de 8 km i per a la que no hi ha estudi en tot el seu trajecte. Així mateix s'acompanya detall del croquis de la província en el qual apareix representada gràficament aquesta futura connexió.

Detall estat de les carreteres, any 1885

Detall croquis de la xarxa, any 1886

Però no serà fins a finals dels anys 20 quan es redacte un projecte de carretera de Bocairent a Alcoi a través de la Serra de Mariola incloent el tram des de l'actual CV-81 (Bocairent a Villena) fins al límit de la província passant per les proximitats dels caserius de Santa Bàrbara i Sant Tomàs.

En la memòria del projecte es fixa com a pas obligat el serral pròxim al Mas del Portell i es descarta l'accés pel camí dels Terrers, per la qual cosa es tria com a punt de partida l'encreuament de l'Assagador de l'Ombria amb la carretera de Bocairent a Villena. En un primer tram segueix el traçat de la citada via pecuària fins al vessant de l'Ombria, per la qual s'ascendeix a buscar la citada collada. El seu traçat continua seguint un antic camí itinerari de la serra fins a les proximitats de Santa Bàrbara on fa intersecció amb l'antic camí d'Alcoi, el traçat del qual segueix en un curt tram i després l'abandona evitant el tàlveg inundable de la Foia del Bovalar.

Portada del projecte

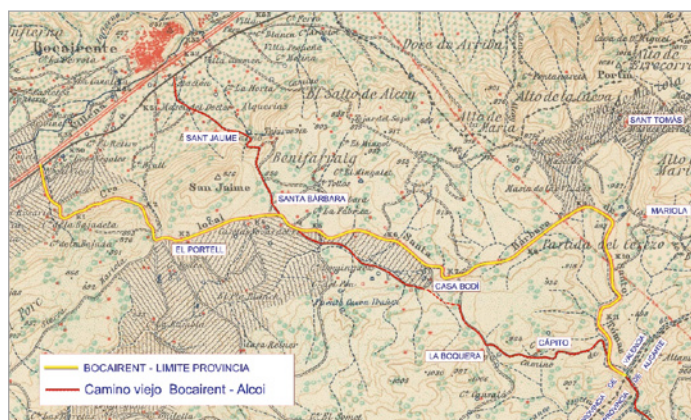

Carretera actual i Camí Vell d'Alcoi per Foia del Bovalar

La nova carretera girava a l'esquerra per a seguir pel vessant de la muntanya fins a la raconada de Bodí, continuant pel Pla d'Aparici fins a les proximitats de la Font i Masia de Mariola. El traçat finalitzava en el límit amb la província d'Alacant, on enllaçava de nou amb l'antic camí de Bocairent a Alcoi.

La longitud total de l'obra seria d'11.989 metres i el seu cost estimat de 174.222 pessetes, aproximadament 1.045 euros. L'obra es va acabar d'executar en els anys 30 però el tram corresponent a la província d'Alacant no va entrar en servei fins als anys 50 del passat segle quan es va posar en servei el tram des del límit de la província fins a la confluència amb la carretera Banyeres a Alcoi prop del paratge conegut com la Font dels Patos.

Detalladament del mapa del Servei Geogràfic de l'Exèrcit de l'any 1950, es poden apreciar el camí vell de Bocairent a Alcoi, així com la nova carretera de

Detall mapa del servei geogràfic de l'exèrcit, e: 1:50.000. Any 1950

la Diputació de València construïda fins al límit de la província, on connecta de nou amb l'antic camí.

La Serra de Mariola va ser declarada Parc Natural l'any 2002 per la Generalitat Valenciana i en conseqüència aquesta carretera que es va plantejar com a via de comunicació directa per a vehicles motoritzats entre Bocairent i Alcoi, en l'actualitat té una funció més relacionada amb usos turístics i recreatius, d'acord amb el valor mediambiental dels terrenys pels quals discorre i que desaconsella actuacions agressives tant per a eixamples de plataforma com per a rectificacions de traçat.

La comunicació motoritzada entre aquestes poblacions es realitza des de la CV-81 (Ontinyent-Villena) a través de la carretera de Banyeres a Alcoi CV-795 o alternativament per la d'Alfafara i Agres CV-700 fins a l'Autovia A-7 València a Alacant per l'interior.

VARIANT DE TRAÇAT ENTRE EL CAMÍ DELS TERRERS I EL COLLADO DELS TEULARS

En aquelles excursions dels anys 50 també em cridaven l'atenció uns murs de pedra de considerable altura i longitud que s'albiraven des de les proximitats de Sant Jaume, emplaçats en el vessant de la muntanya en direcció a "la Creueta", per als quals no trobava cap explicació lògica, ja que no semblaven ribassos per a camps de cultiu. Actualment no són visibles des de l'ermita a causa de l'espessa vegetació de la zona.

En els anys 60 vaig començar a interessar-me per ells i vaig comprovar sobre el terreny que es tractava dels murs de sosteniment d'un camí abandonat, que pel seu traçat i característiques semblava un intent de comunicar amb carruatges i cavalleries l'altiplà de la serra amb la vall de Bocairent.

El seu estat de conservació era molt deficient amb importants sòsides dels seus vessants i amb el creixement en la seua plataforma de bosc baix i pins de gran tamany, amb una antiguitat possiblement superior als 70 anys i que el feien completament intransitable.

Situació dels murs - plànol 1:10.000 Diputació de València

En fer el primer treball sobre camins històrics vaig localitzar alguna documentació sobre aquest camí. En efecte, amb data 22 de juliol de 1879 l'Ajuntament de la Vila de Bocairent va remetre un escrit a la Diputació de València exposant-li les greus dificultats econòmiques i socials que pateix la població a causa de la sequera, amb l'esgotament dels brolladors que subministren força motriu a les indústries i que està arruïnant les collites agrícoles. Tot això es tradueix en falta de jornals que espenten a l'emigració a molts veïns i les autoritats municipals es veuen en l'obligació de recórrer a qualsevol mitjà a la seua disposició que pugua mitigar en la mesura del possible aquesta angoixant situació.

Una de les actuacions que veuen factibles és la construcció d'alguna obra pública i pensen que seria útil la rehabilitació del camí que travessant la Serra de Mariola permet la comunicació entre Bocairent i Alcoi, poblacions amb importants relacions industrials i comercials, alhora que facilitaria l'extracció dels productes agrícoles i el seu transport als mercats de totes dues poblacions.

Manifesten que és una obra que per la seua envergadura no poden escometre íntegrament els Ajuntaments de totes dues poblacions pel que sol·liciten ajuda tècnica i econòmica i fins i tot demanen la seua mediació amb la Diputació d'Alacant, per la província de la qual discorre part del camí, a fi d'escometre conjuntament aquesta obra. També exposen que els propietaris, fabricadors i veïns més acomodats de Bocairent estan disposats a aportar alguns fons per donar suport a aquesta empresa i els consta que la mateixa actitud tindrien els de la Ciutat d'Alcoi.

Des del Negociat de Calamitats de la Diputació amb data 6 d'agost es remet escrit al Director de Carreteres Provincials perquè es desplace a la població amb la finalitat de recaptar les dades necessàries sobre el terreny, i informar sobre el tema a la Corporació. Amb data 27 d'agost el Director de Carreteres remet l'informe sol·licitat en el qual fa constar que són certes la raons exposades en la instància de l'Ajuntament, i en conseqüència considera justa i atendible la petició i no troba inconvenient perquè se'ls concedisca la

col·laboració del personal facultatiu necessari, així com la quantitat en metàl·lic que s'estime convenient.

Amb data 30 d'agost el Negociat de Calamitats, vistes la sol·licitud de l'Ajuntament i l'informe favorable de la Direcció de Carreteres, acorda concedir una subvenció de 10.000 pessetes a l'Ajuntament per a emprar en les obres de referència. Així mateix ordena el nomenament del personal necessari per projectar i dirigir els treballs que recauen sota la responsabilitat de Manuel Garrido, *Sobrestante* d'Obres Públiques.

En l'escrit de data 6 d'octubre dirigit al Sr. Alcalde de la localitat, per part del Director de Carreteres Fidel Garrido, se li comunica que ha quedat acabat l'estudi del perfil longitudinal i planta del traçat en el tram de Variant entre el camí dels Terrers i el Camí vell d'Alcoi en la divisió de la Serra (Collado dels Teulars).

S'estima que el cost econòmic d'aquest tram no baixarà de 6 a 7.000 duros (30 a 35.000 pessetes) comptant el cost dels murs de sosteniment de pedra en sec i les muralletes de protecció per a evitar les caigudes dels carros en les revoltes, sense incloure el cost de l'afermat del camí. Amb data 11 d'agost de 1880 el *Sobrestante* director de les obres comunica al Director de Carreteres que s'ha contractat l'execució de la totalitat del mur incloses les dues revoltes per un preu de 4 pessetes el metre lineal.

Les obres degueren executar-se amb un ritme acceptable tenint en compte les seues dificultats i els mitjans disponibles en l'època, ja que finalment el *Sobrestante* Director de l'obra Manuel Garrido comunica que amb data 29 de gener de 1881 havien finalitzat les obres de construcció del tram de referència. No tenim constància ni de quan va entrar en ús aquesta variant ni del temps que va romandre en servei, però com hem dit anteriorment en el mapa de l'Institut Geogràfic i Cadastral de l'any 1903 no apareix representada gràficament, fet que fa pensar que es trobava fora d'ús, possiblement perquè el temps i la falta de conservació l'havien feta impracticable.

Detall del mur de pedra en sec

En els anys 80 del passat segle per a la construcció d'un xalet en el vessant de la muntanya de Sant Jaume, es va procedir a la recuperació de la plataforma envaïda per bosc baix i despreniments de vessants, especialment en zones de trinxera en un primer tram de longitud aproximada de 600 m. des del serral dels Teulars, en el qual s'observa el mur de sosteniment amb alguns desperfectes en la seua coronació.

A partir de l'edificació la plataforma està envaïda per pins d'elevat port, no obstant això els murs es conserven en acceptable estat fins a arribar a les dues regirades amb radis reduïts que presenten una gran deterioració fins al final del tram. A partir d'aquest punt es perd una part de la traça del camí envaïda per la muntanya i erosionada pels temporals.

Aquesta variant tampoc apareix representat en el Mapa 1.25.000 del Servei Geogràfic de l'Exèrcit de l'any 1945, segurament per estar irreconeixible la seua traça envaïda per la vegetació i els desprendiments. També resultava invisible per a edicions posteriors, realitzades a partir de fotografies aèries, i no serà fins al cap de la neteja per a accés al xalet en els anys 70, quan ja puga observar-se, des de la fotografies aèries, aquesta part del camí i figurar el seu traçat en plans topogràfics, com l'1.10.000 de la Diputació representat gràficament anteriorment.

Sobre una ortofoto de l'any 2020 hem representat el camí Vell d'Alcoi, el camí dels Terrers i la Variant de Traçat on diferenciem quatre trams. Un primer tram, que davant la falta de documentació estímem com a hipòtesi, que es correspon amb l'actual camí d'accés a habitatges rurals i zones agrícoles, un segon tram la traça del qual està completament desapareguda, un tercer tram on són perceptibles les restes del mur però que és intransitable per les solides i la vegetació, i finalment un quart tram que també conserva part dels murs i que està en servei per a accés al xalet i propietats confrontants.

CONCLUSIÓ

Al llarg d'aquest treball hem pogut comprovar l'evolució d'un mitjà de comunicació com és un camí, en funció de les necessitats de transport i mobilitat de cada període històric. Al principi els desplaçaments es realitzen a peu o amb cavalleries i es construeixen els denominats camins de ferradura que estan en ús fins a les primeres dècades del segle XX, en les quals l'aparició de la tracció mecànica obliga a substituir els vells camins per les modernes carreteres.

Així mateix hem vist com els primitius camins de ferradura també es van millorant de manera que totalment o parcialment puguen ser utilitzats per carruatges amb tracció animal i a aqueixa necessitat va respondre la variant que es va construir a la fi del segle XIX entre el camí dels Terrers i el serral dels Teulars. Aquesta obra que era d'una envergadura important per a l'època, va resultar molt poc utilitzada

Variant del camí sobre ortofoto 2020

Detall tram 3

Detall tram 4

per motius que desconeixem i en l'actualitat la seua plataforma està parcialment desapareguda.

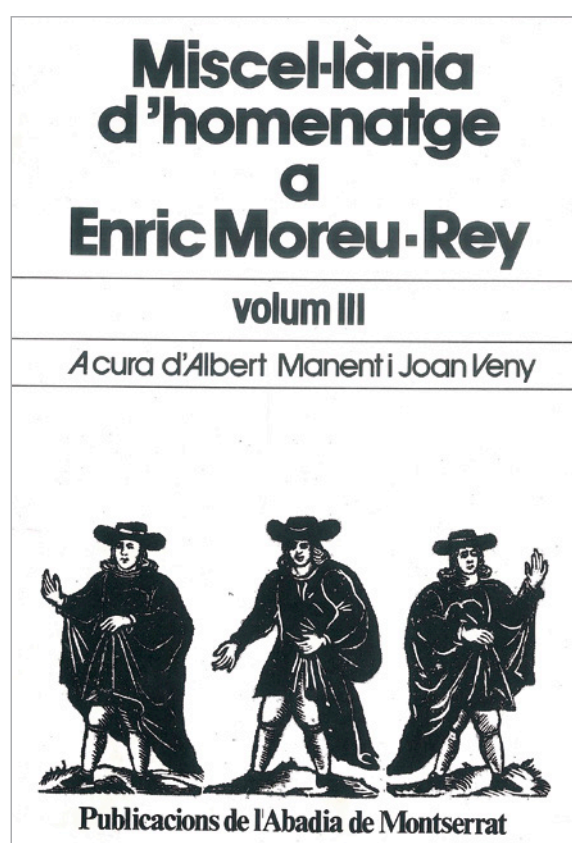
Creiem necessari conèixer i valorar el patrimoni que representen aquests antics camins i contribuir a la seua posada en valor com a itineraris de significació històrica, ja que quan deixen de complir les funcions per a les quals van ser concebuts queden en el més complet oblit i abandó, amb la seua irremeiable destrucció pel pas del temps.

Juan A. Piedra Alcaraz

El llibre de capítols i deliberacions del clero de Bocairent

Recent acabada la carrera de Filologia, l'any 1984, el Dr. Emili Casanova em va animar a estudiar el llibre que conserva l'Arxiu Parroquial on el clero anotava les actes amb totes les decisions que prenen. L'interés del professor Casanova era conèixer millor el valencià del segle XVIII. Una època en què el castellà començava a suplantar el valencià en la llengua de les administracions, però l'eclesiàstica es va resistir com podem comprovar en este exemple de Bocairent¹, en els capítols de la seu de València que també arriben fins a 1771 en valencià, en la seu de Xàtiva² o en l'església de Carcaixent³ i moltes altres parròquies que també van mantindre el valencià.

El fruit d'aquella investigació dels anys 80 va culminar en un article que vaig publicar en el volum III de la *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey*, l'any 1988⁴. L'article apareix en les pàgines 235 a 251 i allí explicava amb detall la llengua que em vaig trobar en les actes del segle XVIII. Un article per a filòlegs, que ja no es fàcil de trobar, que vaig titular «Aproximació a l'estudi lingüístic d'un llibre de capítols». Considere molt important per al poble de Bocairent, ara en el segle XXI, que es conega el valencià dels nostres avantpassats quan cada vegada hi ha més lectors i escriptors en la nostra llengua. Fa quaranta anys era només cosa d'uns quants. És per això que m'he proposat fer una sèrie d'articles sobre el llibre, en els quals, a més coneixerem moltes coses de la història bocairentina. Don Paco, Francisco Vañó Silvestre, va publicar un extens article l'any 1995⁵ sobre este llibre d'actes del clero bocairentí. En alguns dels seus articles trobem altres referències al llibre.

El llibre conté dos-cents huitanta-dos fulls, numerats per la cara de davant de l'1 al 282. A banda d'estos fulls, porta un índex cosit i escrit ja a la primeria del segle XIX, així com algunes cartes o escrits adreçats al clero bocairentí. Arreplega els capítols generals i

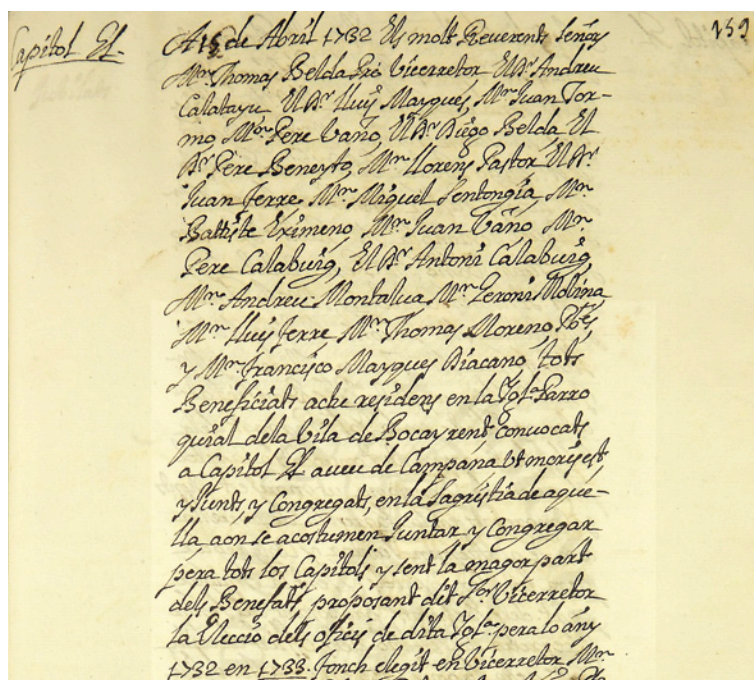
1. El segle XVIII té una relativa importància per a Bocairent. Fixem-nos només en les dades demogràfiques: Segons la *Gran Enciclopèdia Catalana*, el 1715 tenia 1.669 h, i segons J. LI. CASTELLÓ TRAYER, *El País Valencià en el cens de Florida-blanca* (1787), en tenia 3.979. La porta lateral de l'església, l'ampliació de la zona de l'altar, el campanar, les fonts del barri vell, entre altres, denoten que els segles XVII i XVIII són d'esplendor per al poble.
2. Tesi doctoral de GANDIA SILVESTRE, MARC, 2015, *Les actes capitulars de la Seu de Xàtiva (segle XVIII). Estudi i edició*, consultable en: <https://roderic.uv.es/handle/10550/50573>
3. Estudi de DARÀS I MAHIQUES, BERNAT, 2013, *Llibre d'actes del capítol del clergat de l'església parroquial de l'Assumpció de la Mare de Déu de Carcaixent* (1682-1780), consultable en: https://www.carcaixent.es/sites/www.carcaixent.es/files/files/Cronista/Hist_religiosa/web_hisrllibre_capitols_clergat.pdf
4. MANENT, ALBERT (Ed.); VENY, JOAN (Ed.). *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey. Volum III*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1988. 388 p.; (Biblioteca Abat Oliba ; 66) ISBN 8472029735, p. 235-251.
5. VAÑÓ SILVESTRE, FRANCISCO, 1995, *Llibre Programa de Festes a Sant Blai de Bocairent*

els capítols extraordinaris o deliberacions des de l'any 1609 fins al 1794 dels beneficiats de la parròquia. El valencià és la llengua de tots els capítols generals fins al 1792⁶, que és l'últim en esta llengua; els capítols extraordinaris estan redactats en valencià fins a l'any 1787, amb l'única excepció de tres capítols totalment en castellà; però perquè en els anys 1787 al 1792, el clero mantingué una relació directa amb el Palau Arquebisbal de la Ciutat de València, per dos motius: un problema amb el sagristà i un altre amb el vicari temporal⁷ que els havien imposat. Durant estos anys tenim moltes deliberacions en castellà, i també cartes que cusen al llibre, però d'altres s'escriuen en valencià, i l'última és del 1792.

Presentació dels capítols

Els capítols es dividixen en: a) Capítols generals. La seua finalitat era distribuir els oficis del clero cada any i tenien lloc en la setmana de Pasqua de Resurrecció, normalment el 15 d'abril. En estos simplement s'anotaven els noms dels beneficiats assistents, i més avant, una altra vegada es feia la relació dels beneficiats indicant quin ofici o càrrec els havia estat atorgat. Entre els oficis distribuïts hi havia els següents⁸: *vicerector*⁹, *racional* (comptador de misses, a més de les funcions de tresorer), *síndic* (exercia una certa representació davant dels pleits i també era l'arxiver quan no n'hi havia), *subsíndic*, *col·lector dels drets primicials*, *col·lector dels drets retorals*, *arxiver*, *segon arxiver*, *primer domer*, *segon domer*, *primer diaca*, *segon diaca*, *jutge comptador*, *cabiscol*, *diaques* i *subdiaques*. b) Capítols extraordinaris o deliberacions. Els beneficiats eren convocats a capítol extraordinari cada vegada que per motius interns o externs se'ls plantejava un problema. Així, entre els motius que forçaren la convocatòria, podem destacar: problemes amb les altres comunitats religioses de la vila, com els franciscans del convent de Sant Bernardí; problemes amb l'Ajuntament¹⁰, problemes interns de retribucions per assistència a enterros o misses, eixides fora del terme i jubilacions.

Capítol general del 15 d'abril de 1732

La majoria dels beneficiats estaven presents en els capítols, així hem calculat una mitjana de diu assistents des de 1609 a 1794. L'any amb més beneficiats és 1693, amb vint-i-dos, i l'any de menys 1612, amb huit només. Alguns beneficiats eren doctors i així ho feien constar, els altres eren mossens. Els primers anys que assistien a les reunions alguns encara eren diaques, alguns d'ells fan carrera mentres són beneficiats a Bocairrent i passen a ser doctors, solen exercir els oficis de vicerector, racional, síndic i arxiver. Una vegada es feien majors passaven a exercir altres oficis, que segurament considerarien menors, com domer¹¹, col·lector de drets retorals, diaca, subdiaca, segon arxiver o ajudant d'arxiver.

Estructura de les deliberacions

La major part de les deliberacions comencen amb la data i, tot seguit, la nòmina de beneficiats assistents; després de manera semblant en totes les delibera-

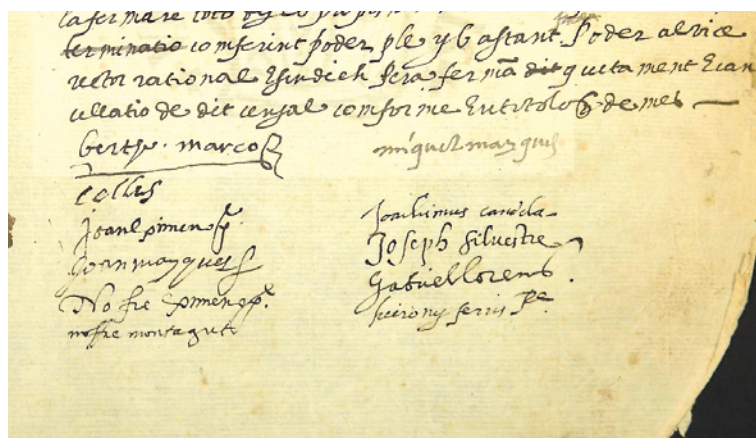
6. L'any 1707 el decret de Nova Planta imposà el castellà en l'administració civil, però no arribà a l'àmbit eclesiàstic; així, els capítols de la Seu de la ciutat de València estan redactats, generalment, en valencià fins a l'any 1771. D'altra banda, l'arquebisbe Mayoral (1738) manà que els *Quinque libri* de la seua diòcesi foren redactats en castellà. Vegeu Vicent RIBES, *El segle XVIII* (Institució Alfons el Magnànim, València 1985), pàgs. 62-66. (El *Quinque libri* de Bocairrent comença el 1725 en castellà, però tant el llibre *Capítols i...*, segles XVII i XVIII, com el *Derechos de fábrica* apareixen generalment redactats en valencià.)
7. Este fou el primer vicari temporal (o interí) que no havia estat nomenat pel clero. Hi ha diverses deliberacions al voltant del tema; per tant, devia ser d'una certa importància per al clero la pèrdua d'este dret.
8. En els annexos aporte una taula més completa.
9. El vicerector feia la funció de rector, ja que, segons la butlla pontifícia *Ratione congruit* atorgada al clero el 16 de febrer de 1566, el càrrec de rector residia en la persona moral del clero i cada any s'havia d'elegir vicerector, que era, aleshores, qui exercia este càrrec. Vegeu A. J. LLIN, *El Cabildo de beneficiados*, article del Programa de festes de moros i cristians, 1980, de Bocairrent.
10. Aleshores, Consell de la Vila.
11. Clergue que exercia la *doma*, vegeu en el vocabulari d'este article esta paraula. L'origen de la paraula 'domer' el trobem en el llatí *HEBDOMADARIU* que significa 'relatiu a la setmana' o 'setmanal o setmanari', ja que *HEBDOMADA* significa 'setmana'. La paraula *hebdomadari* amb el mateix significat que *domer* apareix registrada en el DNV de l'AVL, en l'accepció 2.

cions, s'hi dona la localització: la major part de les vegades es feia en la sagristia de la parròquia, d'altres en la Sala Capitular de la Vila¹², i alguna volta en la capella de la Mare de Déu del Roser. La part següent de cadascuna de les actes divergix pel que fa a la forma. En aquelles deliberacions on només s'anota la resolució, diu: «... tots junts y congregats *et nemine discrepante* determinaren que...» (1706.134v.A)¹³ o «... sent la magior part dels que componen lo reverent clero *unanimi consensu* determinaren les coses següents...» (1767.215.G). Altres deliberacions inclouen una part més, on s'explicita el motiu de la deliberació amb l'encapçalament: «... el molt reverent Señor mn. Lorens Pastor *prevete, Viceretor, avent convocat a capítol a veu de campana *ut moris est* per a deliberar...» (1736.165v.E), o simplement «... en atenció a que...» (1749.184v.E). En estes, després de la part on s'explica el motiu, apareixen fórmules semblants a les mencionades més amunt, i tot seguit hi figura la resolució que prengueren. L'acabament és més semblant en quasi totes; varien en la forma, però més o menys totes acaben així: «Y per a que *in eventum* agués memòria de esta deliberació es manà continuar en dits dia, mes y any.» (1765.210v.G).

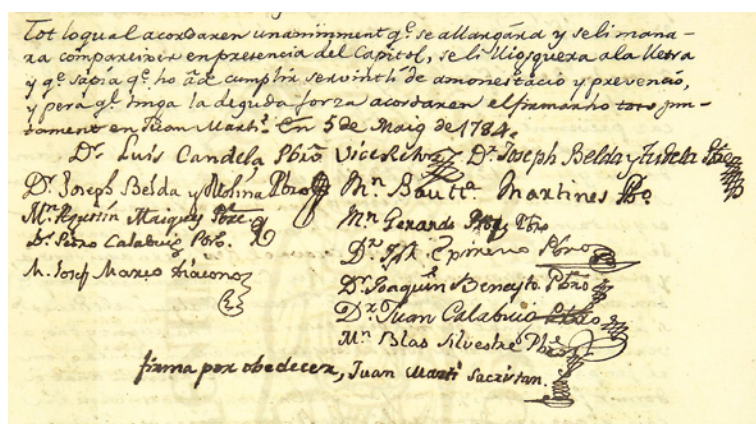
Els arxivers

L'arxiver era l'encarregat de passar al llibre el resultat de la deliberació. Totes les deliberacions i capítols van firmats almenys per una persona, normalment per ell, d'altres van firmats pel síndic i el viceretor, i algunes van firmades per tots els assistents. He pogut comprovar que moltes vegades la deliberació anava firmada per l'arxiver, però escrita per un altre, segurament l'escriuria el segon arxiver o l'ajudant¹⁴.

Els arxivers que apareixen en el segle XVIII, tant els que firmen com els que escriuen, pel seu cognom podem intuir que tots eren fills del poble. Els arxivers o ajudants que redactaren les cent dèsset delibera-

Capítol general del 15 d'abril de 1732

Firmes dels beneficiats assistents en 1784, més la del sagristà, Juan Martí

cions són¹⁵. Joseph Belda, A (10 del.); Thomàs Ferre, B (2 del.) (este és l'únic que ja havia sigut arxiver durant el segle XVII); Diego Belda, C (2 del.); Ignacio Nadal, D (6 del.); Pere Beneyto, E (42 del.); Joseph Belda i Molina, F (13 del.); Pere Calabuig, G (18 del.); Agustí Maiques, H (4 del.); Vicent Calabuig, I (1 del.); Lluís Candela, J (9 del.); Juan Calabuig, K (4 del.); Joseph Belda i Tudela, L (2 del.); Juan Maiques, M (2 del.); Juan Vañó, N (1 del.); cal afegir-hi una deliberació que, no coincidint amb la lletra del segon arxiver, tampoc no coincidia amb cap altra.

12. Esta sala, que és on es reunien els jurats i batle de la Vila, podem aventurar-nos a dir que estaria en l'actual placeta de Sant Vicent, coneguda també com a placeta de la presó. Els noms dels llocs no solen ser gratuïts, però els edificis canvien. Com a hipòtesi, ja que l'actual carrer del Batle acaba en la placeta de Sant Vicent, i era conegut com el carrer de la Sala, este acabaria en la que seria la plaça de la Vila, actualment ocupada per les cases on està la finestra des d'on va predicar Sant Vicent, la qual evidentment estaria mirant la plaça i els nostres avantpassats van voler conservar i rememorar en el segle XVIII, precisament ho farien els beneficiats del clero del llibre que estem estudiant i les autoritats locals de l'època. Aquell vell edifici que albergava la sala capitular, probablement, després serviria de presó i per això este nom que ens ha arribat fins a l'actualitat i el nom de carrer de la Sala s'ha perdut en benefici del carrer del Batle, on en alguna de les cases viuria el batle de la Vila, després de la desaparició d'aquell edifici civil que donava nom al carrer.
13. Entre parèntesis posaré: l'any de la deliberació, el foli, el tipus de registre, quan este no siga de R1, i la lletra de l'arxiver. Els tipus de registre, els explique en este mateix apartat i la lletra majúscula que representa cada arxiver, en el següent: «Els arxivers».
14. He detectat, moltes vegades, que la lletra de la firma de la deliberació no coincidia amb la d'altres deliberacions escrites pel mateix arxiver. Així, he hagut de buscar sobre quina persona havia recaigut l'ofici de segon arxiver o ajudant, i analitzar la similitud en la forma de la lletra amb altres deliberacions firmades per este. Altres vegades no resultava tan fàcil i havia de comprovar la lletra de la deliberació amb les firmes d'algunes deliberacions per a poder destriar-ne l'autor. De les cent dèsset deliberacions analitzades, només d'una no vaig arribar a saber qui havia sigut l'autor: (1749.185.?).
15. Per qüestió d'espai i per no cansar amb la repetició de noms, els assigne una lletra majúscula.

ESTUDI LINGÜÍSTIC

1. Introducció

Topete amb dos problemes a l'hora d'analitzar l'estat de la llengua d'estos capítols. El primer és el fet que, com el lector ja ha pogut observar, en la redacció participaren catorze escrivans o arxivers. El segon, l'estat del valencià en el segle XVIII, ple de vacil·lacions fonètiques i sintàctiques, amb l'agreujant que també hi intervenen les vacil·lacions gràfiques, amb la dificultat de conèixer si són gràfiques o fonètiques. Per a exemplificar-ho vaig analitzar algunes paraules. Així, entre les vacil·lacions, sobre 'major', de setze casos, l'arxiver A escriu sempre «machor» (1706.132v i 1706.133v); E escriu «machor» (1728.155), «magior» (1725.153, 1736.165v i 1740.170), «magor» (1734.161v, 1734 l. 161v, 1734.162v, 1736.165 i 1741.171); N (1740.168v), H (1749-184v) i G (1763.206, R1 i 1764.208) escriuen «magior» i L (1745.178) «magor»¹⁶. També fonètiques, com ocorre amb el mot 'sagristia', R2, trobem que: A escriu «sacrestia» (1 vegada); D «sacristia» (1 veg.); E «sagrestia» (1 veg.), «sacrestia» (1 veg.), «sagristia» (4 veg.) i «sacristia» (6 veg.); G «sagristia» (1 veg.) i «sacristia» (1 veg.); N «sagristia» (1 veg.), i la resta: F, K i L, escriuen «sacristia», coincidint amb els arxivers de les últimes deliberacions.

2. Vocalisme

Em remet, simplement, a anotar els canvis vocàlics que hi apareixen, sempre de forma vacil·lant, producte segurament de pronúncies vacil·lants, i també alguns casos de pronúncies populars, algunes de les quals es mantenen encara en el mateix estat en el valencià general. Els exemples són quasi sempre de R1; els casos trets de R2 els faré constar amb esta abreviatura, i igualment els de R3.

El mot «capítol» apareix sempre així a R2 i R3, excepte «Capítol General» a 1786.257v.R3 i a 1749.185. R1, on tenim que conviuen «capítol» i «capítul», fet que demostra la pronúncia *capítul*, però els arxivers mantenen la forma «capítol» en R2 i R3. Al costat d'este trobem més vacil·lacions entre les vocals /u/ i /o/: «acomulació» (1775.228.J); «complids» (1765.210.G), però «cumblir» (1766.213.G); «soscitar»

(1775.228.J), però «susitaven» (1776.229.F). Un únic cas de «Joliol» enfront de la forma més freqüent «Juliol» (1778.234.R2.J) i també «Domenge» (1786.256v.K).

Cap a la mitat del segle comencem a trobar que es generalitzen els casos d'assimilació de la vocal /e/ en posició àtona a la vocal /i/ tònica: «sirvisquen» (1772.224v.J), «vistir-se» (1775.227v.J), «eligit» (1758.197.l), «eixircisi» (1778.325v.J), «sirviria» (1765.212.G) i «Miliana» (1749.185v.E). De forma semblant apareixen casos de vacil·lació entre els fonemes /e/ i /i/. El cas de /e/ per /i/ són: «deligències» (1772.220v.J), «desminuit» (1775.228.J), «distribució» (1772.225.J), «fedelitat» (1771.220.J), «fermat» (1702.129v.B; este és un dels pocs casos que apareix, són més normals «firmar» o «firmada»). També amb «dit» o «dits» i «det» o «dets»; estos últims apareixen de forma esporàdica en algunes deliberacions, de vegades junt amb els altres. Casos de /i/ per /e/: «Giner» (1716.143v.R2.E) (els altres arxivers tampoc no escriuen gener, sinó «Ganer» (1711.137v.R2.A) i «Janer» (1765.210.R2.G); «ginerals» (1731.158.E), però és més normal i en R3 sempre «general»; «imbià» (1770.217v.G); «sinse» mostra popular, apareix a 1745.177.E, però és més normal «sens», «sense» (1760.198v.G) i «sins», únic cas, a 1778.235.F.

3. Consonantisme

En primer lloc, anote un reflex de la pronúncia /ʃ/ amb segregació de la semivocal /j/ en paraules cultes: «eixecutar» (1735.163v.E), «eixercitar» i «eixecutat» (1746.179v.E), «eixecutaren» (1755.194.E), «eyxecusió» (1767.215.G), «eixercisi» (1778.235v.J) i «eixecusió» (1779.240v.R2.H). Només quatre únics casos de confusió de pronúncia /b/ /v/: «convidara» i «conbidar» (1718.147v.E), «aprobara» i «aprovaren» (1770.217v.G), «imbià» (1770.217v.G), i «aprobà» (1777.230.E).

Finalitze este apartat amb la forma «xixanta» (1754.193.E) i faig constar l'aparició de tres únics casos de pèrdua de la -l- en «atra» (1740.168v.N), «atre» (1745.178v.L) i «atre» (1779.237v.F), enfront d'una gran quantitat de casos on tenim «altra», «altre», «altres» i «nosaltres», però que demostren que ja no solien pronunciar-la, com fem ara.

16. Més exemples de vacil·lació ortogràfica són: les formes amb què apareix el verb impersonal *haver-hi*. Hi ha una tendència majoritària a escriure «aga», «acha», «agia» (de vegades «hagia») entre els arxivers A, E, M, F, I, H i G, però F escriu també «atja», «atga»; J «axa». En este mateix cas, però no obeint a una vacil·lació gràfica sinó fonètica, tenim «aisga» (1707.135v.A) i «aixa» (1775.228.J). (Este exemple i el de major pertanyen a R2.)

La vacil·lació -ss- i -s- a l'hora de representar el fonema /s/, en principi podríem pensar que es tracta d'una vacil·lació fonètica, però si tenim en compte que hui encara es distingeix entre el fonema sord i el sonor, només podem pensar que, a pesar de la seua pronúncia, a l'hora d'escriure no la tenien en compte. Representen el fonema /s/ amb -s-, -ss-, -ç- i -ç-i, i el sonor amb z, -s- i de vegades -ss-; per exemple: E escriu «casa» (1730.156v) i «casses» (1731.158), «fasa» i «passiva» (1735.163v), però «fassa», «mises» i «missa» en (1745.177); «procesons» i «processons» en (1736.165). L'arxiver G també en presenta algunes; així, escriu «quinze», «passat» i «possat» en (1763.204), «onzenes», «misses» i «dotzenes», però «possar» en (1766.213) i «proposissió» i «proposició» en (1769.217v).

Un altre cas de vacil·lació, el presenten les grafies gu- i g-: la segona s'usa indistintament per a representar el fonema /dʒ/ davant a, o i e, i el fonema /g/ davant e, i.

4. Morfosintaxi

4.1. Preposicions, conjuncions¹⁷ i adverbis

En el camp de les preposicions, davant l'ús generalitzat de «ab», trobe alguns casos on apareix la preposició *en* enlloc d'aquella: «... que el vicari de Alfara concórrega *en* los gastos de la primícia y altres gastos...» (1710.137.C) i «... al temps que eixirà el P. vicari *en* los Sants Olis...» (1724.152.R3.E). L'ús de la forma *per a*, escrita «pera» és general tant en R1 com en R2, i així tenim en R2 normalment «per a que», amb l'excepció de «... y *perquè* n'i aixà memòria en lo esdevenidor...» (1706.134.A) i «... y *perquè* n'i aga memòria...» a (1710.137.C, 1711.137v.A i 1712.139.C).

En el camp dels adverbis, vull remarcar l'aparició de *después*¹⁸, ja en 1730.156v.E, i alguns pocs casos de *luego*¹⁹ com: «... de lo que en dit cas deurà avisar luego al Racional...» (1771.219.G) i «... o de altra manera luego es restituija...» (1771.219.G). L'adverbi on va sempre acompanyat de la preposició *a*, escrit «aon».

4.2. Article

Darrere les preposicions *en*, *per* i *per a*, sempre apareix la forma «lo» i «los», per a l'article definit masculí singular i plural, respectivament, excepte «en el empleo» 1758.197.R1.I) Quan no va precedit de les anteriors preposicions i no forma contracció, és general la forma «el», «els», si exceptuem en la nòmina dels beneficiats assistents de R2, les fórmules «lo doctor» i «los molt reverents». Esta excepció, però, no és sistemàtica. Així, l'arxiver A usa «el» i «els» en este registre en 1700, però «lo» i «los» en 1706, formes que esdevenen exclusives en els arxivers posteriors fins al 1725. A partir d'este any es generalitzen les formes «el» i «els», però encara apareix la forma «los» en 1787.269 K.

L'ús neutre de l'article es fa sempre amb «lo», ja des de 1702.129v.B.

4.3. Pronoms i adjectius

Pel que fa als pronoms febles cal destacar tres casos de combinació de pronoms *els* + *se*: «... que no els se done loch en lo cor...» (1706.134v.A), «... de cada liura que es cobre els se done a 9 dinés per liura...» (1707.135v.A), i «... que se'n van fora els se donàs missa...» (1712.139v.B), enfront de la resta de casos on la combinació és «se-ls», «se li». Per a l'adjectiu possessiu s'hi utilitzen les formes febles *ma*, *sa*, *ses*, *sos* i *son*: «son turno» (1712. 139.C), «sos accidents» (1712.139.C), «sos capítols» (1752.191v. F), «ses costes» (1765.211.G), «de ma pròpia mà» (1749.185v. R2.E), però és més normal en este darrer cas l'ús de *mia*,

com «... escrita de la mia mà, gñi a 2 de Juliol 1712» (1712.139v.R2. B). Una vegada només trobe *sua*: «... en atenció a la sua habilitat...» (1743.173v.M), una vegada també el seu: «... del seu benifet...» (1743.173.E), i «... era obligació seua...» (1786.210.1); una també. Les formes del demostratiu usades per tots els arxivers del segle XVII i en totes les deliberacions són *este*, *esta*, *estos* i *estes*.

4.4. Verb

En primer lloc vull fer constar la convivència de les formes en *-às*, *-és*, junt amb les formes en *-ara*, *-era* de l'imperfet de subjuntiu, i remarcar que a mesura que avancem en el segle les formes en *-ara* comencen a ser més utilitzades respecte de les altres; en les deliberacions en què conviuen no he observat cap diferència significativa, si no és per un canvi d'estil. Exemples: «... que el senyor Vicari de Alfara que pagàs higualment...» (1706.134.A); «... es cobrara en formen[t] tot quant se poguera...» (1707.135v.A): K... que no es donasen dites 8 lliures asta que y aguera predicador.» (1711.137v.A); «... o per sos accidents no es pugués vestir al altar...» (1712.139.C).

La terminació dels verbs incoatius de la tercera conjugació apareix amb les formes *-isca*, *-ixca*, *-ixa*, *-isxa* i *-isquen*. Les primeres deliberacions presenten una generalització de l'increment *-ixca*: «repartixca» (1743.175v.E). Els exemples amb *-isca*, *-isquen* són posteriors: «occurisca» (1772.220v.J), «concedisquen» (1772.224.J). Les altres, «concedisxa» (1772.224.J) i «restituija» (1776.229.F).

Quant al verb ésser, s'usa la forma «fonch» per a la tercera persona del perfet simple tant en R2 com en R1, i les formes de subjuntiu «sia», «sien» amb les úniques variacions de «sihién» (1772.223.J) i «si-guen» (1732.158v.E).

Cal assenyalar, per últim, que ja apareix la perífrasi d'obligació *tenir que* + *infinitiu*: «... sins que fos motiu per a suspendre la elecció el tenir que representar a la Vila...» (1778.235.F), tot i que l'expressió habitual d'esta perífrasi encara siga en molts contextos la normativa *haver de* + *infinitiu*. Ara bé, ens fa pensar per què no és normativa encara una expressió tan estesa actualment i que ja usaven els nostres avant-passats fa tres-cents anys amb normalitat.

5. Lèxic

Pel que respecta al lèxic ens trobem amb moltes paraules que formen part del lèxic eclesiàstic i administratiu de l'època que actualment han desaparegut

17. La conjunció copulativa apareix amb la grafia *y* (grega), excepte en la deliberació (1772.222v a 224v.J), on trobem de vegades la grafia *i* (llatina). Altres vegades apareix e acompanyada del pronom feble *ho*: «... conforme o dispon e o mana la centència...» (1725.153.E).

18. També tenim 1.006 casos documentats en la plataforma CIVAL de l'AVL des de 1492 fins a 1800.

19. En el CIVAL, 130 exemples de 1525 a 1800.

perquè ja no són necessàries, com per exemple *boixart*, que era la taula on distribuïen les tandes dels oficis i dels càrrecs eclesiàstics. Quan vaig publicar l'article algunes de les paraules no les trobava en cap diccionari. Ara, després dels estudis que han fet altres filòlegs i dels treballs de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, AVL, és més fàcil trobar-les en el *Diccionari normatiu valencià*, DNV, o en el *Corpus informatitzat del valencià*, CIVAL, els dos accessibles des de la pàgina web de l'AVL.

Ací pose uns quants exemples de lèxic que he considerat interessant de comentar, en posteriors articles explicarem altres paraules.

colends, *adj.* (colents). “Que s’ha de colre o coldre, és a dir observar o guardar (les festes)”, DCVB, DNV, «... que en los Sants colents de primera i segona classe...» (1717.146v.D.).

condutar, *v. tr.* “Conduir”. «En 24 de setembre del any 1735 condutaren en esta Vila al dr. Francisco Malonda» (1735.163.R3.E). Paraula no registrada.

credencier, *m.* “Persona encarregada de preparar les canadelles i altres instruments litúrgics de la credença”. Vegeu *credença* en el DCVB. «... al temps de entregar el incenser al credencier o diaca...» (1784.250v.K). En el DNV ‘credencer’.

doma, *f.* Fer la doma²⁰, “dir missa cantada, assistit de diaca o subdiaca, o presidir la funció d’oficis divins amb capa pluvial (Mall.), DCVB, 2. “Càrrec eclesiàstic existent en algunes catedrals i col·legiates, que es repartia entre dos o més beneficiats i que era exercit alternativament per setmanes entre ells”, DNV, «... que els domers per son offici sols tinguen la obligació de fer la doma alternant per semanas...» (1764.207.G).

espasi, *m.* “espaí”. «... y que solament se’ls done cera per espasi de deu dies...» (1716.145.E). Forma no registrada.

medi, *m.* “mitjà”. «... que el Racional mane als que sien de tanda per medi del sagristà...» (1747.182.E) i «... pareyent-li el millor medi posar les tandes separades...» (1766. 213.6).

percaç, *m.* (percasos), “Rendes o emoluments dels antics beneficiats”. DCVB, 2. «... concedin-li tots los emolumens y percasos...» (1774.227.J).

primicial, *adj.* De la primícia, que eren els primers fruits o els animals que s’oferien a l’església, «... donar-los jubilació completa en la condició de aver de permanéixer en lo primicial de det clero, y no en altra forma...» (1754.193).

purgar, *v. tr.* “Ant. acreditar la veritat o honradesa d’un càrrec, d’un procediment; passar el temps necessari per a tenir dret a exercir un càrrec o percebre’n els beneficis”, DCVB, 10. «... es practicasen les eleccions en los sugetes que es purgassen més proporcionads...» (1772.221.F).

reesmerçar, *v. tr.* (reesmerzar). “Tornar; deixar a rèdit una quantitat tornada”, DCVB. «... tenint en esta Vila la comoditat de reesmerzar immediatament els capitols en propietats que li renten major i més segura cantidad...» (1765.210v.G).

refecció, *f.* (refacció). “Restitució, compensació per una quantitat perduda o pagada indegudament”, DCVB, 3. «Que el Viceretor sia exempt de tandes y refacció de 2 lliures...» (1742.172v.E).

remanent, *adj.* “El que queda”, DCVB, 2. «... el dit Sr. Viceretor proposà, que si els pareixia bé eixir-se’n del capítol tots los interessats los remanen[t]s determinarien lo que els pareguera més conforme a rraó...» (1755.194.E).

ròssec, *m.* (ròsechs). “Paga o renda vençuda i no cobrada” DCVB, 9. «... que la *Il·lustre Vila està devent al reverent clero una suma considerable dels ròsechs de les pensions dels censals...» (1714.141.D). El DNV el fa sinònim de ‘deixalla’.

sangrar-se, *v. refl.* (No he trobat cap similitud del significat d’esta amb les accepcions de sagnar dels diccionaris. Els exemples no són massa explícits, però més o menys tindria el significat: “Gua-rir-se d’una malaltia”). «... que no es done missa als Srs. beneficiats que estaran malalts encara que es sangren per regal²¹...» (1716.211.G). Un altre exemple més clar el trobem en castellà: «El hecho fué; que aviendo salido a cierto deporte, le provó mal y tuvo que sangrarse guardando casa por seis días...» (1786.266v.K).

solaç, *m.* (Solàs i solaz). “Esbargiment; entreteniment agradable”. DCVB. «... de solicitar de Sa Santitat la gràcia del solàs de un mes o dos...» (1772.220v.J).

votiu, *adj.* “Pertanyent o relatiu al vot, oferit o promès en vot”. “Missa votiva: la missa que es fa dir amb una intenció particular”. «... determinaren que el votiu que la *Il·lustre Vila fa celebrar...» (1715.142v.E).

6. Paraules considerades castellanismes actualment i que ja usaven en el segle XVIII²².

Ja he fet referència a paraules com *puesto*, *tur-no*, *pertenéixer* i *enterro*, que apareixen convivint amb les formes valencianes *lloch*, *tanda*, «pertaña» (1779.236. F) i *soterrar*. Este últim conviu a la primera del segle XVII, però desapareix cap al 1710. Dels castellanismes que anote només pose un exemple, el primer o únic que vaig trobar: «abogad» (1751.178v. H); «abono» (1775.194.E); «abonada» (1787.269.K); «abuelo» (1743.173v.M) i «agüelo» (1774.277.J); «ademés» (1724.152.E); «afeand-li» (1779.236.F); «en arreglo» (1770.217v.G); «asta» (1710.137v.A);

20.Vegeu la nota on explique l’etimologia de les paraules ‘doma’ i ‘domer’.

21. Seria ‘sangrar-se per regal’.

22. Ja hem anotat anteriorment els casos de *hasta*, *después* i *luego*, que trobem documentats des dels segles XIV, XV o XVI. Caldrà, per tant, revisar l’ús del terme castellanisme aplicat en aquelles èpoques.

«aún» (1751.187v.E); «cello» (segell) (1740.170. E); «per consigent» (1772.223v.J); «contento del clero» (1787. 269.F); «les costes» (1765.210v.G); «dels demás» (1767.215.G); «despedit» (1784.250.K); «después» (1730.156v.E); «destino» (1765.211.G); «disfrutar» (1772.223.J); «empleo» (1743.175.E); «enseguida» (1765.211.G); «enterro» (1706.133v.A); «entonses» (1711.138.A); «escándalos» (1755.194.E); «escaños» (1734.16. E); «estrechea» (1760.198v.G); «gastos» (1743.175.E); «gorro» (1784.250v.K); «individuos» (1751.187v.H); «leve» (1778.234.J) «limosna» (1715.142.D); «luego» (1771.211.G); «modo» (1 139.v.B); «nunca» (1760.198v.G); «permanéxer» (1752.190v.F); «pués» (1752.190v.F); «puesto del altar» (1712.139.C); «recado» (1714.141.D); «el resto» (1774.227.J); «semejant» (1745.177v.E); «es senten cada ú en son loch» (1772.221.F); «siguient» (1745.177v.E); «supuesto que» (1714.141.D); «tabaco» (1784.250.K); «a tanto que» (1708.136.A); «a trueque de» (1702.129v.B); i «turno» (1712.139.C).

PRIMERES CONCLUSIONS

Des d'un punt de vista només lingüístic observem que el valencià del segle XVIII té moltes similituds amb el valencià que hem après en el segle XX de manera oral en el poble, amb les famílies, amics i coneguts. Un valencià sense referències escrites per a nosaltres. En canvi, per als redactors de les actes del llibre sí que tenien referències en altres llibres escrits en valencià i coneixien una fraseologia administrativa que podem comparar amb les d'altres poblacions.

Hem vist com perduren formes clàssiques que actualment han desaparegut del llenguatge administratiu i dels usos més habituals. Com a bons capellans, segurament formats en llatí, fan ús de moltes expressions llatines que també les deixe per a un altre article. Unes de les que més apareixen són *ut moris est*, que vol dir 'com és costum' i nemine discrepante, que equivaldria a 'per unanimitat'.

ANNEXOS

Transcripció de textos del XVIII, cadascun d'ells escrit per un arxiver i d'anys distants:

Text (1702.129v.B).

Ajust entre el clero y Onofre Calatayú de *Alfafara²³

A 11 de Mars 1702, los Reverents Señors, Mn. Geroni Fransés, *prevere, Vice-retor, el Dr. Cosme Eximeno, Dr. Pere Calabuig, Mn. Joseph *Sant Joan, Dr. Juan Prats, Mn. Vicent Boronat, Dr. Juan Calabuig, Dr. Pere Francés, Mn. Joseph Belda, Mn. Juan Gandia, Mn. Thomas Belda, Mn. Thomàs Dr. Luís Mayques, Mn. Juan Tormo, Mn. Christòfol Candela y Mn. Ygnacio Nadal, tots preveres, Mn. Gràcia Bodí y Mn. Francisco Eximeno, subdiaconos; tots junts y congregats en la Sala de la Vila y sent la major part dels beneficiats. Fonch proposat per notícia, com Onofre Calatayú de *Alfafara avia tornat a moure el pleyt, en la Racional Audiència, tocant a la obligació que el sobredit Calatayú y altres avien fermat a favor del reverent clero ab acte rebut per Pere Juan Riudaura a 19 de 1693. Y avent-se interposat Vicent Molina de Vicent, Geroni Alcaràs, *notari y altres per a que se ajustassen el clero y dit Calatayú, se ajustà ab tal que el clero se havia de deixar pedre 7 *lliures de mes a mes. Y tots los sobredits señors *nemine discrepante* digueren que, a trueque de rescar pleyts que se li donaren les 19 *lliures y que se li fera gràcia de la resta que devia. Y per a que n-i aga memòria en lo esdevenidor continue la present determinació, escrita de la mia mà, gñi a 11 de Mars 1702.

Mn. Thomàs Ferre, *prevere, Síndich.

Text (1787.269.K)

En 13 de abril 1787, junts y congregats en la sacristia de la parroquial església de la Villa de Bocayrent, a veu de campana *ut moris est*, los molt reverents Señors ..... , tots beneficiats de esta parroquial església. Feu present dit Dr. Luís Candela, Vicerector, que concludint-se el any de la colecta del Dr. Joseph Eximeno, *prevere, es fea precís, seguint el estil y pràctica de este clero, pendre la providència més conforme y útil al clero per a deliberar el modo en què es devia portar. Proposant si seria precís que el colector o procurador que en avant sia, hatja de donar fiador a satisfacció y contento del clero, o si este es contentaria en fiar-la a algú dels seus beneficiats sentse este requisit. Y avent-se conferit la espècie es determina que es votara secretament, posant cada hu en una redoma son vot. Y avent-se practicat així, *nemine discrepante*, ixqué la votada, que de ara en avant enjamai se fie la procura o colecta a persona per més abandonada que sia sens *obligació de dar fiador a *satisfacció del clero. Y per a que hi atja *memòria es manà continuar esta deliberació, en cumpliment de lo qual.

Yta est, Dr. Joseph Belda y Molina,
*prevere, arxiver.

23. Marque amb un * aquelles paraules que es troben abreviades en el text manuscrit.

Relació dels noms dels 129 beneficiats que apareixen en les actes, per orde d'aparició.

beneficiat	1r any	últim any	altre any o defunció	altre any	assistències	data de defunció
Bertomeu Marco	1609	1661			53	
Joan Albert	1609	1612			4	
Jofre Cellés	1609	1610			2	
Joachim Candela	1609	1643			35	
Joan Eiximeno ²⁴	1609	1645			37	
Joan Mayques ²⁵	1609	1644			36	
Josep ²⁶ Silvestre (major)	1609	1645	1646 ⁺		37	15 d'abril de 1646
Grabiel Llorens	1609	1635	1635 ⁺		27	28 d'abril de 1635
Nofre Eiximino	1609	1636	1636 ⁺		28	25 de juny de 1636
Loís ²⁷ Sempere	1610	1630			21	
Nofre Montagut	1609	1613			5	
Sebastià Jordà	1609	1642			34	
Hieroní Ferris	1609	1623			15	
Blay Gisbert	1611	1620			10	
Andreu Satorre ²⁸	1611	1621			11	
Miquel Satorre	1611				1	
Francesc Satorre	1612				1	
Martí Belda	1615	1641			27	
Jaume Mayques	1625	1638			13	
Josep Galbis	1625				1	
Gabriel Satorre	1625	1665			41	
Miquel Galbis	1625	1640	1640 ⁺		16	21 de maig de 1640
Miquel Ferre (de Jaume)	1626	1637			12	
Roc Molina	1627	1654			28	
Joan Belda	1627	1675			49	
Miquel Ferre (de Josep)	1627	1628			2	
Agostí Belda	1630	1631			2	
Pere Molina	1634	1668			35	
Miquel Candela	1635				1	
Cosme Castelló	1636	1664			29	
Miquel Vila	1640				1	
Andreu Beneyto	1640	1696			57	
Josep Calatayú ²⁹ (de Andreu)	1641	1665			25	
Fernando Mollà	1642	1658			17	
Josep Silvestre (menor)	1642	1674			33	
Josep Lleó ³⁰ Ferre	1642	1665			24	
Francesc Puig	1643	1647			5	
Miquel Sentjoan ³¹	1644	1695			52	
Pere Castelló	1645	1680			36	
Paulino Molina	1650	1702			53	
Batiste Eximeno	1651	1684			34	
Pere Gandia	1652	1660			9	
Carlos Vañó	1652	1696			45	
Miquel Santonja	1656	1657			2	
Hieroní ³² Pla	1658				1	
Bertomeu Maiques	1658	1680			23	
Josep Calatayú (de Nofre)	1658	1689			32	
Gabriel Riutort	1658				1	
Jeroni Pla	1658	1660			3	

24. És un cognom que el trobem escrit amb i o sense *Eximeno* o *Eiximeno*.

25. Normalment amb y grega, però també amb i llatina.

26. Normalment escrit amb una hac al final, *Joseph*.

27. Els altres ja apareixen escrits *Luís*, tot i que pronunciarien *Lluís*, esta forma ens fa pensar en la variant que de vegades hem escoltat encara en el poble amb o.

28. També *Çatorre*.

29. No l'escriuen mai amb d final, tampoc posen l'accent, el pose per a facilitar-ne la lectura.

30. Moltes vegades escrit amb una ele i normalment sense accent, *Leo*.

31. Junt o separat: Sant Joan, Sent Joan o Sentjoan.

Cosme Eiximeno	1661	1706		46
Pere Calabuig	1661	1708		48
Vicent Galbis	1661	1669		9
Gabriel Llorens	1663	1665		3
Bonifaci Sirera	1663	1695		33
Batiste Francés	1665	1681		17
Miquel Hieroni Francés	1666	1706		41
Christòfol Belda	1666	1700		35
Josep Belda	1669	1670		2
Josep St. Joan	1671	1707		37
Joan Prats	1671	1720		50
Miquel Maiques	1673	1679		7
Vicent Boronat	1674	1726		53
Joan Calabuig	1674	1716		43
Pere Francés	1676	1708		33
Gaspar Marco	1678	1700		23
Andreu Calatayú	1679	1685	1733 ³³	40
Josep Belda	1683	1711		29
Juan Gandia	1686	1730		45
Thomàs Belda	1686	1737		52
Thomàs Ferre	1688	1714		27
Luis Mayques	1691	1739		49
Joan Tormo	1692	1734		43
Cristòfol Candela	1693	1740		48
Pere Vañó	1698	1741		44
Ignacio Nadal	1699	1725		27
Gracià Bodí	1700	1707		8
Francisco Eximeno	1701	1721		21
Geroni Alcaràs	1702	1705		4
Vicent Català	1706	1723		18
Diego Belda Maiques	1706	1739		34
Pere Beneyto	1708	1767		60
Lorens Pastor	1708	1748		41
Miquel Santonja	1708	1749		42
Juan Ferre	1714	1753		40
Batiste Eximeno	1714	1767		54
Juan Vañó	1715	1777		63
Pere Calabuig	1716	1744		29
Andreu Montalvà	1721	1773		53
Antoni Calabuig	1722	1758	1758 ⁺	37
Geroni Molina	1724	1754		31
Luis Ferre	1725	1773		49
Thomàs Moreno	1727	1746		20
Francisco Maiques	1732	1763		32
Bertomeu Calatayú	1734			1
Josep Galbis	1734	1768		35
Cristòfol Belda	1734	1739		6
Vicent Alcayna ³⁴	1739	1751		13
Juan Maiques	1740	1744		5
Diego Marco	1741			1
Francisco Belda	1742	1753	1753 ⁺	12
Josep Belda y Tudela	1743	1792		50
Josep Belda y Molina	1744	1792		49
Batiste Martines	1745	1791		47
Josep Silvestre	1745	1779		35
Agustí Maiques	1747	1793		47
Vicent Calabuig	1748	1781		34
Gerardo Bodí	1753	1783		31
Vicent Maiques	1755			1

32 També amb g: *Geroni*.

33 En 1686 se'n va a la retoria d'Agres, torna en 1707.

34. Alguna vegada apareix com a Arcayna.

Nicolau Martines	1756	1774			19	
Francisco Vañó	1757	1788			32	
Lluís Candela	1758	1793			36	
Pere Calabuig	1761	1793			33	
Nicolau Merita	1763	1765	1769	1772 ³⁵	4	
Pere Maiques	1763	1777			15	
Joan Batiste Alcayna	1763	1780			18	
Josep Thomàs Belda	1765	1766			2	
Francisco Gramage	1766	1781			16	
Josep Eiximeno	1769	1793			25	
Bernat Mompó	1772				1	
Jochim Beneyto	1772	1788			17	
Josep Marco	1775	1792			18	
Juan Calabuig	1779	1793			15	
Blay Silvestre	1780	1793			14	
Pere Belda	1780	1786			7	
Josep Antoni Valls	1786	1789			4	
Pere Baldoví	1786	1788			3	
Vicent Silvestre	1787	1793			7	
Joan Batiste Ferre	1790	1793			4	
Martí Pérez	1792	1793			2	

Oficis que s'assignaven segons les diferents actes:

vicerector	col·lector de la primícia o col·lector dels fruits primicials
racional	col·lector dels drets retorals
síndic	primer domer
subsíndic	segon domer
jutge comptador	tercer domer
arxiver	primer diaca
primer arxiver	segon diaca
ajudant de l'arxiver	primer subiacēre
segon arxiver	segon subdiaca
vicari de cor	primer evangelister
sacristà o sagristà	segon evangelister
sagristà major	cabiscol
tresorer	epistoler
apuntador	

Vicerectors	Anys
Joan Eiximeno	12
Andreu Calatayú	12
Josep Belda y Molina	11
Josep Silvestre (major)	10
Joan Belda	9
Miquel Hieroni Francés	9
Antoni Calabuig	9
Andreu Beneyto	8
Diego Belda Maiques	8
Joachim Candela	6
Lluís Candela	6
Pere Calabuig	6
Batiste Eximeno	5
Agustí Maiques	5
Grabiell Llorens	4
Gaspar Marco	4
Thomàs Ferre	4
Luís Mayques	4
Lorens Pastor	4
Juan Vañó	4

Josep Belda y Tudela	4
Gabriel Satorre	3
Pere Molina	3
Cosme Castelló	3
Paulino Molina	3
Miquel Galbis	2
Josep Silvestre (menor)	2
Pere Francés	2
Thomàs Belda	2
Miquel Santonja	2
Geroni Molina	2
Josep Silvestre	2
Bertomeu Marco	1
Joan Mayques	1
Nofre Eiximino	1
Bonifaci Sirera	1
Joan Prats	1
Juan Ferre	1
Francisco Belda	1
Nicolau Martines	1

35. Només eixos quatre anys.

Arxivers	Anys
Pere Beneyto	41
Joseph Belda y Molina	31
Juan Vañó	15
Joan Prats	13
Juan Calabuig	13
Pere Calabuig	12
Ignacio Nadal	10
Lluís Candela	10
Carlos Vañó	6
Vicent Calabuig	6
Batiste Eximeno	3

Luís Mayques	3
Juan Maiques	3
Thomàs Ferre	2
Agustí Maiques	2
Martí Pérez	2
Paulino Molina	1
Miquel Hieroni Francés	1
Pere Francés	1
Gaspar Marco	1
Joseph Belda	1
Joseph Belda y Tudela	1
Joseph Silvestre	1

Síndics ³⁶	Anys
Joseph Belda y Tudela	16
Gaspar Marco	11
Diego Belda Maiques	11
Joseph Silvestre	11
Agustí Maiques	11
Joan Mayques	9
Carlos Vañó	9
Joan Prats	9
Geroni Molina	9
Fernando Mollà	8
Joseph Silvestre (menor)	8
Pere Molina	7
Juan Gandia	7
Thomàs Ferre	7
Pere Calabuig	6
Joseph Belda	6
Francisco Eximeno	6
Luís Ferre	6
Vicent Calabuig	6
Blay Silvestre	6
Grabiell Llorens	5
Hieroní Ferris	5
Joan Belda	5
Paulino Molina	5
Batiste Eximeno	5
Luís Mayques	5
Pere Calabuig	5
Pere Calabuig	5
Joseph Eiximeno	5
Gabriel Satorre	4
Miquel Galbis	4
Pere Beneyto	4
Juan Ferre	4

Juan Vañó	4
Francisco Maiques	4
Pere Maiques	4
Vicent Silvestre	4
Martí Belda	3
Cosme Castelló	3
Bertomeu Maiques	3
Miquel Hieroni Francés	3
Lorens Pastor	3
Joseph Galbis	3
Vicent Alcayna	3
Joseph Belda y Molina	3
Batiste Martines	3
Francisco Vañó	3
Francisco Gramage	3
Jochim Beneyto	3
Juan Calabuig	3
Nofre Eiximino	2
Miquel Sentjoan	2
Pere Castelló	2
Pere Francés	2
Andreu Calatayú	2
Thomàs Belda	2
Miquel Santonja	2
Joan Batiste Alcayna	2
Joan Batiste Ferre	2
Joseph Calatayu (de Andreu)	1
Ignacio Nadal	1
Andreu Montalvà	1
Antoni Calabuig	1
Francisco Belda	1
Nicolau Martines	1
Joseph Thomàs Belda	1

Vicent Satorres Calabuig

36. Al llarg del segle XVII, el síndic també feia l'ofici d'arxiver, com és el cas de Josep Silvestre i Diego Belda.

A la llum del cresol

Allah es la luz de los cielos y la tierra. Su luz es como una hornacina en la que hay una lámpara; la lámpara está dentro de un vidrio y el vidrio es como un astro radiante.

Se enciende gracias a un árbol bendito, un olivo que no es ni oriental ni occidental, cuyo aceite casi alumbra sin que lo toque el fuego. Luz sobre luz. Allah guía hacia Su Luz a quien quiere.

Allah llama la atención de los hombres con ejemplos y Allah conoce todas las cosas.

Aleya 35, Sura 24 del Corán.

INTRODUCCIÓ

L'aparició del foc va ser una fita en la història de l'evolució humana. La seua troballa de forma casual o intencionada va contribuir a una major cohesió i socialització del grup. A més de proporcionar-li calor, el defenia dels animals salvatges i feia més digestius els seus menjars, també els acompanyava quan a la caiguda del sol il·luminava les seues coves.

Diverses fonts citen l'aparició dels primers sistemes d'il·luminació en la Península Ibèrica en el Paleolític Superior fa al voltant de 30.000 anys. Encara que la majoria procedien de coves del nord de la península també els trobem en el sud-est espanyol. Dels distints tipus primitius d'il·luminació, làmpades, torxes i fogueres, són les primeres les que ofereixen majors avantatges en la seua utilització, ja que poden ser transportades d'un lloc a altre de la cova i aguanten bé la combustió, no així les torxes que, tot i que també es poden desplaçar d'un lloc a altre, a l'estar fetes de fibres vegetals es consumien més ràpidament. Per últim les fogueres, que, encara que poden desprendre molta llum, no es poden traslladar i han de romandre sempre en el mateix lloc.

Associades a l'art parietal aquestes làmpades s'han documentat especialment en les cavitats profundes de les coves. En el nostre país, encara que hi ha poques làmpades inventariades d'aquest període (P. Superior), podem destacar entre altres les del Gravetiense en la cova de La Pileta en Benaoján (Málaga), del Solutrense en la cova de Bolinkoba en Abadiño (Bizkaia) i del Magdalenien en les coves d'El Pendo en Escobedo de Camargo (Cantabria) i

en Tito Bustillo en Ribadesella (Principado de Asturias) (Cortés, 2016).

Les primeres làmpades o sistemes d'il·luminació van ser molt rudimentàries i utilitzaren com a suport de contenció per a les substàncies usades en la combustió plaquetes calcàries amb cap o poca convexitat, pedres foradades, formacions calcàries de la mateixa cova (estalagmites), ossos d'animal (cranis) i fins i tot petxines de mol·luscos (valves). Els combustibles més utilitzats i trobats en algunes restes podien ser sòlids: fusta, resines, medul·la, greix o cera; líquids: olis vegetals i de peix; també hi ha evidències de carbó i petroli així com restes de molsa, coníferes i ginebre utilitzats com a metxa.

A més de les evidències arqueològiques, diversos estudis experimentals han demostrat com l'ús de la medul·la¹ i la cera de les abelles² usades com a combustible oferien la llum suficient i tenien unes particularitats que els permetien i facilitaven realitzar les seues tasques en els espais on no arribava la llum natural. La llum resultant de la utilització de la medul·la és una llum càlida, intensa, de duració prolongada sense fum ni olor i no ennegreix les pintures.

Després d'aquestes breus notes de com van poder ser els primers sistemes d'il·luminació, que influïren i modificaren la forma de vida dels éssers humans dotant-los d'una conscienciació de si mateix i el seu entorn, afegim que alhora els va transmetre un sentit màgic, religiós, sentit que ha perdurat en les distintes cultures a través del temps, "el pas de l'obscuritat total i les tenebres a la llum i al domini dels elements".

1 Més informació sobre l'ús d'aquest material com a combustible, en Pérez Moral, M.A. (2011).

2 Més informació sobre l'ús com a combustible, en Caso, G. (2011).

Des d'aleshores fins a l'aparició dels cresols o làmpades d'oli musulmanes, aquestes primitives lluminàries han patit grans canvis en les seues formes i materials, modificacions que han fet que siguin més pràctiques a l'hora d'utilitzar-les. Un allargament del broc, l'ansa més gran, la incorporació d'un coll, d'una peanya o d'un peu alt, fruit de la mentalitat i dels progressos en les tècniques ceràmiques, feren d'aquests objectes d'ús quotidià un element fonamental en els aixovars domèstics.

Manquem de qualsevol tipus d'informació fidedigna sobre la procedència de les peces depositades al museu, doncs, encara que en l'interior d'una d'elles hi ha una xicoteta nota manuscrita amb la llegenda "*lucerna árabe. Sima Vinalopó*", no tenim cap referència oral ni escrita que ho demostre.

Les úniques referències documentals que tenim d'aquesta cova procedeixen, una, de la publicació de D. Remigio Vicedo Sanfelipe datada en 1920³: "*Visitada a principios de Octubre del presente año... por indicación de D. Francisco Diego... se han encontrado varios fragmentos de cuchillos de sílex y puntas del mismo, perfectamente trabajados; un molar...*".

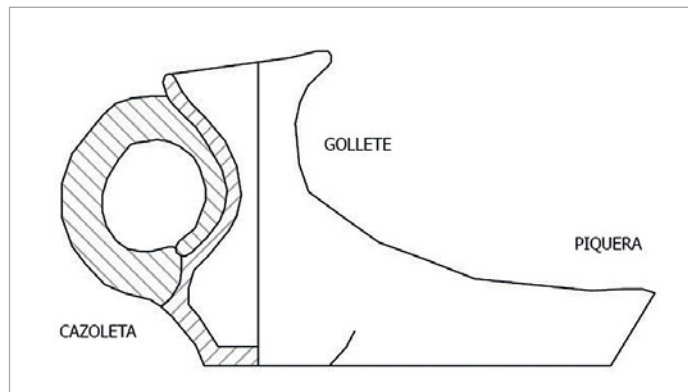
I l'altra d'una publicació del SIP⁴ on es fa una primera al·lusió: "*Habiendo dejado al descubierto... abundantes materiales esparcidos... fueron recogidos por los señores Llinares Galbis y Casanova, depositándolos en los locales de lo que será el futuro Museo de Historia de la ciudad...*" sense especificar de quin tipus de materials es tracta. En un moment posterior de la mateixa anotació es documenta una visita posterior a la cova on sí s'especifiquen els materials recollits, arribant a la "*conclusión de que el yacimiento pertenece al Paleolítico superior*".

En qualsevol cas tampoc consta cap dada d'aquesta cova en el llibre de registre d'entrada de materials al museu de juliol de 1971. Els únics cresols registrats procedeixen de la Cova de la Mola. La hipòtesi suggerida és que aquesta peça s'haguera arreplegat de l'avenc en un primer moment i per algun motiu no es va registrar posteriorment.

TIPOLOGIA I CARACTERÍSTIQUES DE LES PECES

La mostra es compon de dos cresols de broc llarg que consten de: receptacle o cassoleta on es deposita la substància de combustió, generalment oli d'oliva, de garrofer, o greix animal, un coll⁶ que facilitava la introducció de l'oli, un broc allargat de punta

agusada que comunica a través d'un orifici amb la cassoleta, on s'inserta "la torcida o mecha" de cotó, lli o cànem i un ansa vertical que facilita el transport. Dins de les produccions d'ús domèstic, aquestes peces pertanyen al grup d'il·luminació.

Parts d'un cresol

CRESOL 1.

Presenta bon estat de conservació, quasi sencer, només està restaurat el llavi del coll. La peça bescuitada⁷ és de color ataronjat amb desgredants minerals de gra gros de calcària -color blanc opac- i altres negres de gra fi i està decorada amb línies d'òxid de manganès. Hi ha indicis d'ús en l'interior.

Cresol 1, vista lateral i vista superior

³ *Historia de Alcoy y su región*, Tom I.

⁴ La feina del Servei d'Investigació Prehistòrica i el seu museu en el passat any 1971: 78-79.

⁵ D'ahí la nota manuscrita.

⁶ Coll estret amb forma d'embut que facilita la introducció de la substància.

⁷ Primera cocció a la que és sotmès un objecte de ceràmica crua.

De factura basta, la superfície és tosca, la coccio oxidant, fet a mà i/o amb torn⁸, s'observen marques d'allisat i espatulat en la superfície. La cassoleta és troncocònica invertida de base plana i parets baixes amb un coll cilíndric acampanat de llavi exvasat (que sobreix), el broc és allargat amb les parets lleugerament corbes i la base plana, prolongació de la base de la cassoleta i no existeix cap tipus de discontinuïtat en la mateixa, l'orifici que comunica amb la cassoleta està fet de forma tosca, és asimètric i conserva restes de fang en la part superior. L'ansa vertical dorsal és de secció oval i arranca de la part inferior del llavi del coll fins la mitat inferior de la cassoleta.

El coll s'inclina lleugerament cap arrere formant un angle de 100°, no existint relació de simetria entre coll i cassoleta. El pla de tall del tronc del con no és paral·lel a la base de la cassoleta.

La decoració està formada per un conjunt de deu línies paral·leles i obliqües desiguals pintades en òxid de manganès que des de la vora superior i anterior del broc descendeixen per les parets laterals fins la base, altres cinc de similars característiques ascendeixen des de la vora posterior del broc cap a la cassoleta i el coll, el mateix traç també decora la part superior del broc. La pintura es troba deteriorada en algunes zones del costat esquerre de la peça –el broc i la cassoleta–, a causa de la posició que hauria ocupat al jaciment.

Es correspondria amb el tipus *IIb* de Rosselló.

Datació: mitjan del s. XII a principis del segle XIII.

Dimensions:

Altura = 67mm;
Llargària total = 132mm;
Diàmetre base = 52mm;
Diàmetre màxim = 58mm;
Llargària broc = 83mm;
Ample broc = 34mm;
Grossor paret broc = 4mm;
Altura ansa = 58mm;
Ample en el centre = 16mm.

S'han trobat paral·lels en altres jaciments més o menys a prop de València, Alcoi, Dénia, Alacant, Múrcia i/o voltants. A principis i/o mitjan del segle XIII és substituït⁹ pel cresol de cassoleta oberta amb bec de pessic i el cresol de peu alt.

CRESOL 2.

Bon estat de conservació, restaurada part de l'ansa, el coll i el broc. Tipologia i característiques iguals al cresol 1, excepte la coloració de la pasta que és més obscura – de color ataronjat verdós – i de mida és un poc menor. De factura també basta amb desgrediants de la mateixa mida i igualment amb indicis d'ús.

Cresol 2, vista lateral i vista superior

En l'interior del coll s'observa un estretiment asimètric que disminueix el diàmetre del mateix, possiblement per causa d'un defecte de coccio.

La decoració és similar a la del cresol 1, ratlles paral·leles obliqües d'òxid de manganès, disposades com en el cresol 1.

Es correspon amb el tipus *IIb* de Rosselló.

Datació: mitjan del s. XII a principis del s. XIII.

Dimensions:

Altura = 58mm;
Llargària total = 102mm;
Diàmetre base = 33mm;
Diàmetre màxim = 46mm;
Llargària broc = 68mm;
Ample broc = 26mm;
Grossor paret broc = 4mm;
Altura ansa = 45mm;
Ample en el centre = 14mm.

⁸ Torn lent el moviment giratori del qual és discontinu.

Torn d'arbre fix, representa el model més arcaic de torn ràpid amb una pitjor implementació tècnica. Aquests models degueren romandre als tallers de producció més econòmica i menys qualificada (Coll, 2009).

⁹ Segons terrisseries, es troben en contextos de principis o mitjans del s. XIII.

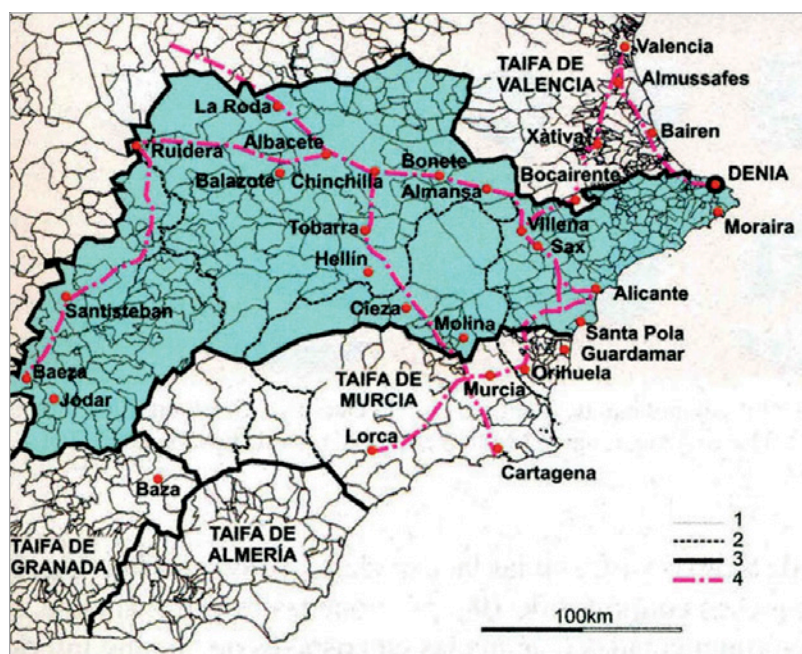
CONSIDERACIONS FINALS

La majoria dels cresols de broc llarg com elements d'il·luminació que són, s'han documentat en les unitats habitacionals dels espais domèstics i de les àrees cementirials -*maqbaras*- prop de la coberta de les tombes o dins de les fosses, acompanyant al difunt en els rituals d'inhumació¹⁰ per a d'aquesta forma “*facilitar el seguimiento de la luz de Dios*”, segons resa en la Sura 24 de l'Alcorà.

La tipologia dels cresols estudiats és resultat del canvi de mentalitat i les transformacions culturals i tecnològiques esdevingudes després de l'arribada a la península ibèrica dels almoràvits a finals del segle XI, formes que continuaren fabricant-se durant tot el segle XII, disminuint la producció en època almohade (1145-1231), i que es documenten de forma residual a principis del segle XIII, en què són substituïts pel cresol de cassoleta oberta amb bec de “pessic” i el cresol de peu alt.

No es coneix la terrisseria o lloc de manufactura de les peces ací presentades però l'existència de paral·lels (cresols bescuitats de broc llarg amb traços de manganès) en contextos almoràvits i almohades d'altres jaciments situats més o menys allunyats del lloc de troballa, Alcoi¹¹, Xàtiva, Dénia¹², Cartagena¹³ (Múrcia), Jumella¹⁴ (Múrcia), Iecla¹⁵ (Múrcia), Elx¹⁶, ens està indicant que la generalització de les formes es va mantindre encara que es realitzaren en terrisseries distintes¹⁷ i que si la distribució fou en un primer moment a nivell local, més tard s'amplià, arribant a estendre's les xarxes comercials per tot el territori aprofitant les rutes terrestres ja existents, bé per la valleta d'Agres o altres camins de l'interior.

Uns breus apunts sobre Bocairent durant aquestos segles en què geògrafs i historiadors de l'època ens relaten algunes curiositats.

Mapa de la taifa de Dénia i els seus límits en el segle XI, en Doménech (2016), (Cartografia G. Ponce)

A mitjan del segle XI, Bocairent pertanyia a la taifa de Dénia que controlava un ampli territori incloent part de la província d'Albacete i de la de Jaén.

A principis del segle XII (1140) el geògraf Al-Idrīsī va ser contractat pel rei de Sicília i després pel fill d'aquest perquè realitzara un gran atlas i mapa del món al qual acompanyà amb un manuscrit titulat *Nuzhat al-mustaq fi khtiraq al-afaq*. Coneixedor de gran part de la Península Ibèrica, com a bon geògraf va fer una descripció detallada de tots els seus viatges, mencionant a Bocairent com “de buena construcción, como la ciudad” (*hisn... āmir āhil*). Amb un mercat famós (*sūq mašhūr*) per la fama dels seus teixits (De Epalza, 1985: 219-220). Entre els teixits, el geògraf destaca els de llana, dient “*que son suaves y blancos como el papel*” (Peinado, 2013: 269).

¹⁰ El ritual funerari musulmà segueix unes pautes que estan establertes al seu llibre sagrat, l'Alcorà. Una vegada mort l'individu es fa el tractament del cadàver –es renta i es perfuma amb substàncies oloroses i posteriorment s'amortalla amb un nombre imparell de llenços blancs –aço ha de dur-se a terme per una persona propera i del mateix sexe del difunt. Posteriorment es col·loca en un fèretre senzill o en unes lliteres i es trasllada a la mesquita on l'imam recita l'Oració del *Yanaza* per a seguidament dirigir-se al cementiri on es torna a repetir l'oració dels funerals la *Salatul-Yanaza*; a continuació es produeix la inhumació i es deposita el cos sense taüt directament sobre la terra mirant cap a la Meca. El ritual continuava amb la celebració del banquet funerari i la recitació d'oracions fúnebres durant els set dies següents a la inhumació.

¹¹ Jaciment El Castellar, (Pérez, 2015: 94).

¹² Terrisseria d'Av. Montgó, c/Teulada, (Gisbert et al, 1992: 87).

¹³ Jaciment d'Escombreras VI (Azuar, 2016: 13).

¹⁴ Hisn de Jumella, (Gandia, 2019: 41-43).

¹⁵ Hisn Yakka, (Ruiz, 2008: 21-22).

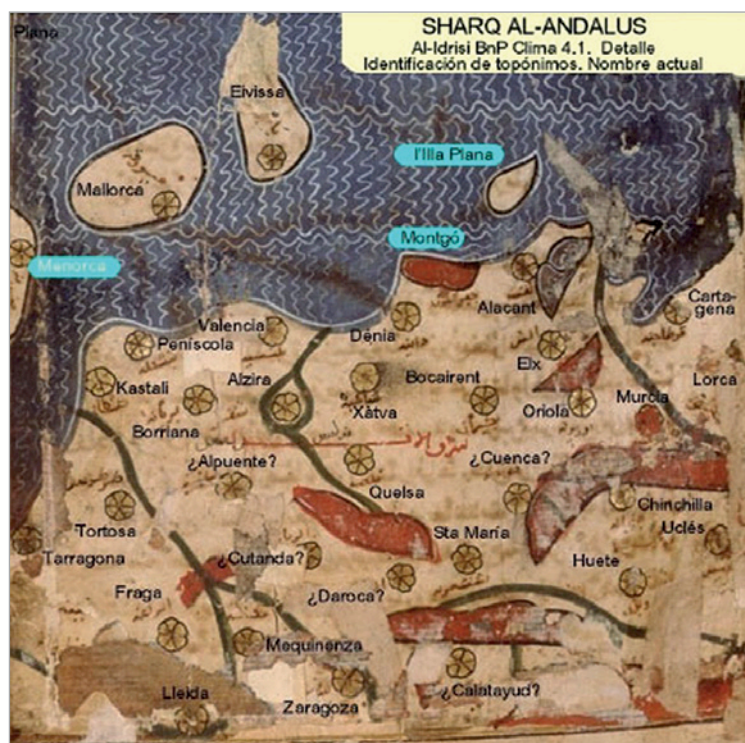
¹⁶ Terrisseria del carrer Curtidores-Filet de fora, (Azuar et al, 1997: 116).

¹⁷ Apareixen al segle XI als afores dels nuclis urbans o medines més importants com Dénia, Elx o Oriola, en un primer moment la producció és de tipus local, per abastir a aquestes ciutats i a les alqueries més pròximes. A finals del segle XII es construeixen noves terrisseries allunyades de les urbes que s'especialitzen en determinats tipus de ceràmiques i es distribueixen a zones més allunyades.

Identificació de topònims amb el seu nom actual. Mapa modificat d'Al-Idrisi de mitjan del segle XII (Piqueras, 2009)

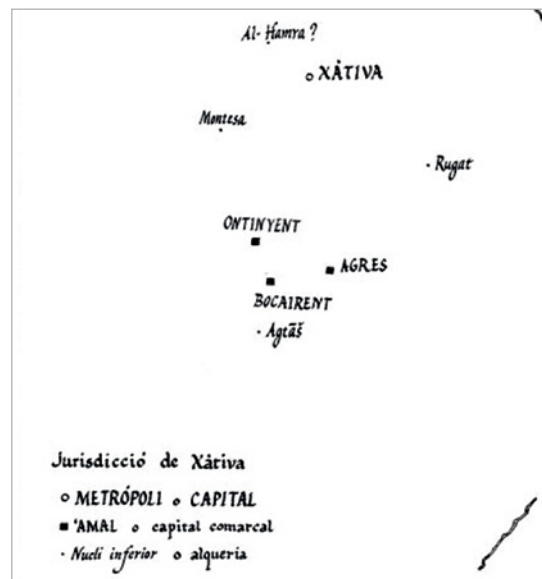
Catalunya, Balears i Sharq Al Andalus a mitjan del segle XII. Mapa d'Al-Idrisi modificat (Piqueras, 2009).

- Lloc ressenyat i citat en els mapes
- Lloc citat en els llibres però no en els mapes
- Rutes i camins descrits per Al-Idrisi

Les distàncies segons Al-Idrisi “De la ciudad de Xàtiva a Bocairent (Buk.y.rān) son cuarenta millas hacia el oeste. [...] De Bocairent a Denia son cuarenta millas, y del castillo de Bocairent a la ciudad de Elx hay cuarenta millas” (Pocklington, 2022:35).

Sabent que la milla àrab seria entre 1.8 i 2 kilòmetres o «4.000 codos», i que en una jornada es caminaria entre 35 i 45 km, cal suposar que en alguns casos en què les distàncies existents entre els centres productors i les poblacions on anaven dirigits els productes eren grans, es recorrien en varies etapes.

Tornem a tindre referències a mitjan del segle XIII gràcies al polític i historiador valencià Ibn-Al-Abbar, que en la seua ordenació del territori valencià abans de la conquesta cristiana ja menciona a Bocairent com “uno de los tres àmals que depenien de Xàtiva: Ontinyent (Untinyân, «àmal de Xàtiva» CA-1289 CO-646, «dels àmals de Xàtiva» AGP-2781, que dona el nom a un Al-Untinyânî CA-1 289, Bocairent (Bukayrân, «un dels àmals de Xàtiva» CA-70 i Agres (Agrax, d'on era originan un Al-Agraxî CA-1396 CO-752” (De Epalza, 1988: 56).

Ordenació del territori a mitjan del segle XIII segons Ibn-Al-Abbar (De Epalza, 1988)

Descriu àmal com la capital comarcal d'una unitat jurisdiccional que engloba diversos nuclis de població i que depenen d'una unitat política administrativa superior que en aquest moment són quatre ciutats: València, Xàtiva, Dénia i Múrcia.

El document més antic referit a la terrisseria valenciana pertany a Xàtiva (1251) on es demana franquícia per a fabricar “cànters, olles, teules i rajoles”. Probablement Bocairent va tindre en eixos anys tallers artesanals ja que dos terrissers de Teruel, sota franquícia de Jaume II, tenien de cognom Bocayren (1306) (Coll, 2009: 58).

BIBLIOGRAFIA.

- AZUAR RUIZ, R. y MENÉNDEZ FUEYO, J.L. (1997). El alfar islámico de la calle Curtidores-Filet de fora de la ciudad de Elche (Alicante). *Pobladores de Elche 19*: 113-126. Elche.
- AZUAR RUIZ, R. (2013). Alfarería islámica en Alicante: del califato a los almohades. *16 Congreso de la Asociación de Ceramología*. Ponencia: 23-27. Agost. Alicante.
- AZUAR RUIZ, R. (2016). Arqueología de las rutas, pecios y fondeaderos islámicos de las costas de Tudmir (ss. VIII-XIII). *Tudmir. Revista del Museo de Santa Clara*, 4: 7-20. Murcia.
- BEAUNE, S. A. (2000). "Les techniques d'éclairage paléolithiques: un bilan". *Paléo, Revue d'Archéologie Préhistorique* n° 12: 19-27. CNRS, Paris.
- CABRERA LAFUENTE, A (1995). Telas hispanomusulmanas siglos X-XIII. *V Semana de Estudios Medievales del Instituto de Estudios Riojanos*: 199-207.
- CASO DE LOS COBOS, G. (2011). "Cueva de Ardales (Málaga): el Homo sapiens utilizó cera de abeja para hacer lámparas, según su estudio". *Terrae Antiquae*, <https://terraeantiquae.com/group/prehistoria/forum/topics/cueva-de-ardales-malaga-el-homo-sapiens-utilizo-cera-de-abeja-par>.
- COLL CONESA, J. (2009). "La cerámica valenciana (Apuntes para una síntesis)". Rm Ediciones, S.L, Barcelona.
- CORTÉS, M., SIMÓN, M.D., MORALES MUÑIZ, A., LOZANO, M. C., VERA, J. L. y ODRIÓZOLA, C. (2016). "La caverna iluminada: una singular lámpara gravetiense arroja luz sobre el arte parietal de la cueva de la Pileta (Benaolán, Málaga)". *Trabajos de Prehistoria*, 73 (1): 115-127. CSIC, Madrid.
- DE EPALZA, M. (1985). Estudio del texto de Al-Idrisi sobre Alicante. *Sharq Al-Andalus*, 2: 215-232. Universidad de Alicante. Área de Estudios Árabes e Islámicos.
- DE EPALZA, M. (1988). L'ordenació del territori del País Valencià abans de la conquesta, segons Ibn-Al-Abbar (segle XIII). *Sharq Al-Andalus*, 5: 41-67. Universidad de Alicante. Área de Estudios Árabes e Islámicos.
- DOMENECH BELDA, C. (2016). Las tierras del Vinalopó en época islámica. *La conquista cristiana del valle del Vinalopó. Territorios y fortalezas*: 7-41. Universidad de Alicante.
- DORAL CHAPADO, L. E. (2019). Los métodos de iluminación durante el Paleolítico en la Península Ibérica. *Boletín de Arqueología Experimental 13* (2018-2019): 103- 113. UAM, Madrid.
- GANDÍA CUTILLAS, E. (2019). Evolución tipológica de la cerámica de iluminación hallada en el hisn de Jumilla (Murcia): los candiles. *Tudmir. Revista del Museo de Santa Clara*, 5: 37-50. Murcia.
- GISBERT SANTONJA, J.A., BURGUERA SANMATEU, V. y BOLUFER i MARQUES, J. (1992). *La cerámica de Daniya -Denia-. Alfares y ajuares domésticos de los siglos XII-XIII*. Ministerio de Cultura., Madrid.
- PEINADO RODRIGUEZ, L. (2013). La producción textil en Al-Andalus: origen y desarrollo. *Anales de Historia del Arte*, 22, Núm. Especial (II): 265-279. UCM, Madrid.
- PÉREZ, M.A., y DIEZ, J.C. (2011). "Lámpara de tuétano. Luz sin humo". Cómo sobrevivir con dos piedras y un cerebro. *Manual práctico de Arqueología experimental*: 39-42. Diario de los yacimientos de la sierra de Atapuerca, Burgos.
- PÉREZ BOTÍ, G. (2011). El horizonte almohade en el registro cerámico de El Castellar (Alcoi-Alacant). *Recerques del Museu d'Alcoi*, 20: 181-190. Alcoi.
- PÉREZ BOTÍ, G. (2014). La caracterización de la cerámica de El Castellar de Alcoi (Alicante) a finales del siglo IX y siglo X: El horizonte Castellar I. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 22-23: 53-68. Alcoi.
- PÉREZ BOTÍ, G. (2015). La caracterización del registro cerámico del siglo XI de El Castellar de Alcoi (Alicante): El Horizonte II. ¿La antigua Farqasha/Furqusha?. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 24: 87-104. Alcoi.
- PIQUERAS, J. y FANSA G. (2008). La península ibérica en el gran Atlas de Al-Idrisi. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 65: 465-477. Societat Catalana de Geografia. Barcelona.
- PIQUERAS HABA, J. (2009). Cartografía islámica de Sharq Al Andalus. Siglos X-XII. Al-Idrisi y los precursores. *Cuadernos de Geografía de la Universidad de Valencia*, 86: 137-164. Valencia.
- POCKLINGTON, R. (2022). Diccionario toponímico de la obra de Al-Idrisi. https://www.academia.edu/82206858/DICCIONARIO_TOPONIMICO_DE_LA_OBRA_DE_AL_IDRISI
- RUIZ MOLINA, L. (2008). El ajuar estaba en el contenedor. Cultura material en ámbitos domésticos islámicos: una propuesta de sistematización funcional para el Hisn Yakka. (Yecla, Murcia). *Cuadernos Yakka. Revista de estudios yeclanos* 2. Excmo Ayuntamiento de Yecla.
- VICEDO SANFELIPE, R. (2006). Historia de Alcoy y su región. *El archivo de Alcoy II*: 134. Universitat d'Alacant i Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert.

Isabel Collado Beneyto
Museu Arqueològic Municipal "Vicent Casanova"